



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

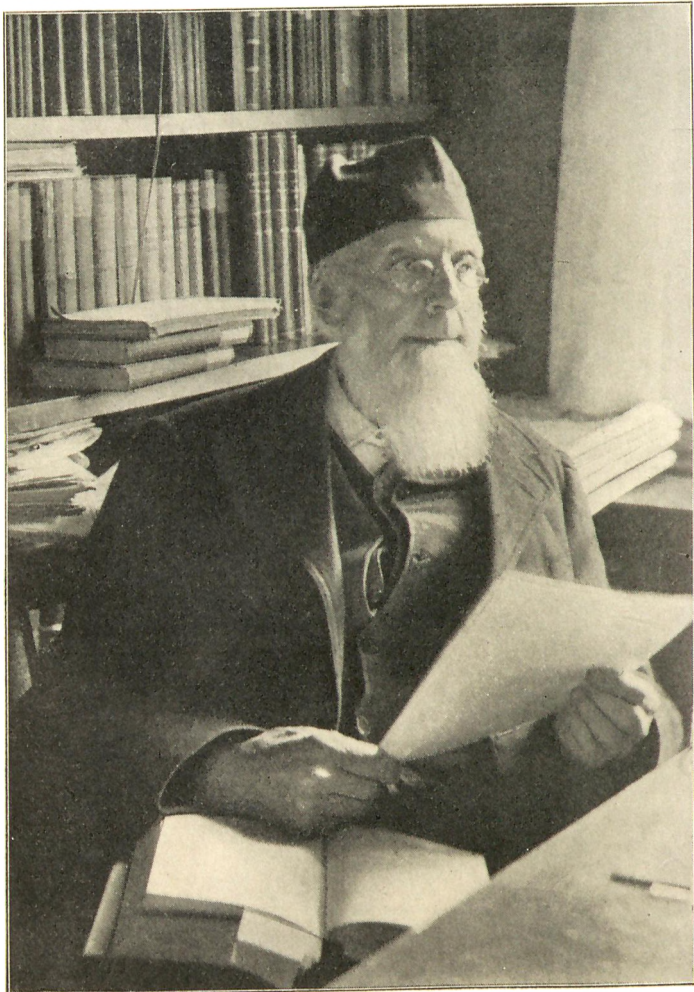
MARIUS KRISTENSEN
H. F. FEILBERG

HANS LIV OG GÆRNING



GYLDENDALSKE BOGHANDEL
MDCCCXXIII

H. F. FEILBERG



H. Lervad fot.

H. F. Feilberg
1914.

MARIUS KRISTENSEN

H. F. FEILBERG

HANS LIV OG GÆRNING

GYLDENDALSKE BOGHANDEL - NORDISK
FORLAG - KJØBENHAVN - KRISTIANIA
LONDON - BERLIN - MDCCCXXIII

UDGIVET AF
FRED. NØRGAARD OG ANDERS UHRSKOV

1
COPYRIGHT 1923 BY
GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG,
COPENHAGEN

OPLAG: 2000 EKSEMPLARER

PRINTED IN DENMARK
GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI - KJØBENHAVN

FORORD

Hovedkilden, ved siden af hvad tredive års samarbejde og naboskab har givet, har været en afskrift af den livsskildring, Feilberg i 1891 indsendte til ordenskapitlets arkiv. Denne har Feilbergs ven gennem mange år, min medlærer Poul Bjerge, venligst lånt mig til brug. Hvor jeg andenstedsfra har hentet noget, som jeg mere eller mindre ordret har benyttet, har jeg givet henvisning bagi bogen. Enkelte værdifulde oplysninger skylder jeg frk. Edel Feilberg.

SLÆGTEN *Feilberg* kan følges tilbage til omkring år 1700. Da findes der omkring i de danske købstæder en række farvere af dette navn, de er spredte fra Nibe og Ålborg til Flensborg og Maribo, men det ser næsten ud, som om Århus var slægtens midtpunkt, idet vi dær ikke blot træffer farveren *Henrik Jensen Feilberg* (d. 1751) men også hans søster *Kirstine Marie*, gift med borgmester *Morten Andreas Geertsen* (deres datter *Kirstine Marie* blev *Knud Lyhne Rahbeks* stemoder i 1766). Overleveringen i *Feilberg*-slægten vil dog vide, at den stammer fra sønderjyske selvejerbønder, og i *Vanderup* og *Jørl* sogne har der ialfald levet en familie *Feilberg*. Fra den gren, som har sit hjem i Århus, nedstammer docent *Ludvig Feilberg*, de danske folkehøjskolars mangeårige tilsynsmand, og hans kusiner *Ida Branner*, *Sophus Schandorphs* fortræffelige hustru, og *Mariane Petrine Branner*, moder til borgmester *Ernst Kaper*.

Den gren af *Feilberg*-slægten, som vedkommer os nærmest, er den, som har sit hjem i *Viborg*, senere i *Ålborg*. Fra farveren *Frederik Jensen Feilbergs* ældste søn, præsten *Jens Peter Feilberg* (d. 1808) nedstammer den sønderjyske præst *Jens Larsen Jørgensen* i *Skærbæk*; en yngre søn *Peter Feilberg* (1742—1794) blev fuldmægtig i Hof- og Stadsretten, og hans sønner blev bankembedsmænd el. lign.; den ældste, justitsråd *Henning Frederik Feilberg* (1771—1841) var chef for nationalbankens lånefag. Han var gift med *Louise Christine Brummer* (1779—1842). Deres tredje barn var *Nicolai Laurentius Feilberg* (1802—1899), som studerede teologi, blev kandidat i 1828 og året efter adjunkt ved *Frederiksborg lærde skole*. Han ægtede 1830 *Conradine Antonette Caroline Købke* (1809—1856), datter af bagermester *Peter Behrend Købke*.

Deres ældste barn er *Henning Frederik Feilberg*, som er født i Hillerød den 6. August 1831. Moderen blev dødssyg efter fødselen; hun kom for så vidt over det, som hun levede 25 år endnu og blev moder til ni børn, men det blev, på grund af et misgreb fra lægens side, et liv i stadig lidelse og sygdom. Det er en selvfølge, at denne husmoderens stadige svaghed kom til at præge hjemmet, hvor tålmodigt hun end bar sine lidelser.

Fra Nordsjælland havde sønnen ingen minder; allerede i 1834 blev N. L. Feilberg præst i Alslev og Hostrup ved Varde, og dermed er sønnen næsten for hele sit liv knyttet til den vestlige og sydlige del af halvøen. Fra Alslev-tiden havde Feilberg ikke mange minder; i landsbyskolen dær gjorde han bekendtskab med den „indbyrdes undervisning“ og dens sandbord. Vinteren 1838—39, efter at faderen var blevet forflyttet til V. Vedsted, boede han hos degnen i Hostrup, men kom i foråret 1839 til sit ny hjem.

Her fik han sit hjem i den bevidste lykkelige barndom op til 17års-alderen. Her er for ham midtpunktet i det, han siden kalder „min vesteregner“. Herfra har han en rigdom af minder som ikke fra noget andet sted.

V. Vedsted var en temmelig stor sammenbygget landsby med en gammel vejrbitd kirke, hvis tårn vestenvinden havde tvunget mod øst. Der var tørre, sandede marker, fede marskenge, gammeldags retskafne folk med gamle skikke. „Derude i vesten, noget i ly bag kirkebakken, ligger en gammel vejrbitd præstegård, den har stået i slægtled, har vistnok i sine unge dage været en pyntelig bygning, men er i tiden, mens slægt skiftede med slægt indenfor dens døre, mens børn fødtes og gamle trætte mænd gik til hvile og blev bårne de få trin ud på kirkegården, selv bleven gammel og tung. Hvær ny familie, som drager derind, pynter lidt på den, men ungdommen og stadsen er borte.

„Jeg mindes fra min barndom de små blyindfattede ruder i det store køkken. Væggene var malede med kønrøg og kalk, i grupper på tre og tre hvide pletter, store som kronestykker. En stor åben arne med trefod at sætte gryden på, sodstang og kedelskede, og når de store lyngtørv brændte, blussen og knitren af ilden, knækken af småsten der sprang. Henne under de små vinduer det store køkkenbord, hvor

tjænestefolkene spiste deres måltider. De skar sulet i stykker på brødsriver, senere fik vi drejede flade bøgetræs brikker. I vinduet var plads til at sætte skeerne. For bordenden sad avlskarlen, nederst drengen. Jeg ser endnu i mindet for mig den stiltfærdige karl, der havde været hos os i årevis, slikke sin træske, gnide dens kop uden på af med den flade hånd, tørre den indvendig på venstre albue, og derefter sætte den ind i læderstroppen i vindueskarmen.

„Der var murstensgulv, hvad der vistnok i de tider, begyndelsen af årene fyrrer, kun fandtes i mere velstående hjem, lergulve var endnu almindelige. I det rummelige bryggers ved siden af var der brolagt. Dær var ovnen opmuret i skorstenens bagerste væg, med grav foran til at modtage aske og emmer, når der bagtes, og i den vældige skorsten var der fremspringende kanter, så der kunde lægges hylder ind til at tørre malt på. Ligeledes har jeg set, at der blev brændt brændevin, dog nok kun én gang. Så vidt jeg ved, havde præsterne i Tørninglen adskillige særrettigheder tilfælles med kromænd og herremænd. Vi behøvede ikke, som bønderfolk der brændte, at frygte for spioner og angiveri.

„Hvor var solskinet lyst i den vejrhårde egn, og dagene milde, og hvor var der forslag i tiden! Alt hvad der kunde udrettes i en sommerferie! Vi elskede vor syge moder, fader mindes jeg bestandig i de år som stærkt optagen af arbejde. Vi børn var vist meget overladte til os selv, og færdedes med tjænestefolkene tidlig og silde. Enkelte skiftede, andre beholdt vi til vi småbørn var gifte og hjemfarne. Vi var noget som én familie, og børnene gik sikkert.“

„Så var der havet, altid dragende, når det lå blankt den stille, varme sommerdag, aldrig i ro, enten vigende ud i dybet eller kommende med flodbølgen til strandbredden. Vi „redede“ nogle kartofler, man stjæler aldrig sligt men „vrader“ ved nogle „stammer“ og medtager hvad man finder. Et brændglas en solklar dag, ellers fyrstål og flint, et stykke svamp og en tør hestepære, så var det en let sag at tænde et bål op ude på ovret og stege kartoflerne i de gloende emmer. Så lå vi derude, insekterne summende, fjærnt ude fra vadderne lød det dæmpede sus af havet og søfuglenes skrig, nu og da små eksplosioner fra ilden af blæretangens hulrum, — så lå vi derude og drømte om, hvad den store frem-

mede, vidunderlige verden havde i gemme til os, hvad fremtid og liv skulde bringe. Ak, nu er vi gamle og grå, en af os kom til søs og har levet mange år i fremmede lande og fik den halve verden at se, mange sår blev slæde, mange illusioner brast, men minderne fra de lyse barndomsdage ved det store havs kyst udslettes aldrig.

„Til andre tider drog vi på fiskeri med højt opsmøgede benklæder ud mod floden, som kom. Vi gik ud mod dybet, over de flade grå vadder, dækkede af sandormens tusinde tuer; her og dær småpytter med fiskeyngel, rejer, krabber. Men derudefra, hvor man langt, langt borte kunde se den skinnende stribe af det fjærne hav, hørte vi brusset af flodens komme. Den kom langsomt, med små skumstriber i det leryldte, grå vand, med skrigende måger og fladfisk, „skulder“, „butter“, der svømmede langs bunden i det flade vand og skød mudderstriber op efter sig. Dem gjaldt det at træde på med fødderne, at gribe med hænderne, så blev de med en pren trukne på en snor og bårne over brystet. Jeg synes, at vi sjælden fangede noget, men hvor var det et sundt, friskt liv derude på strandens endeløse vidder. Om vinteren, når det var skøjteføre, samledes hele drengeskaren på isen, ja tit pigerne med, de satte sig på et par, jærnskoede, glatslidte, „glindre“ træsko og blev på den måde kørte i kane, „rollede“ af drengene, og farterne gik undertiden milevidt ud over de store strækninger mod syd og nord. Snart dreves lege, „bjærgmand“, en tagfat-leg, var især yndet, eller man gjorde kunster, løb omkaps. Var det en solklar dag, kunde farverne være stærke, den skinnende hvide skrueis, nu og da optårnet i små bjærge, den nydannede blanke is, der spejlede den blå himmel. Af og til lød der vældige drøn, når floden der kom eller gik lettede ved isdækket, så det slog rævner.

„Og kom der en stormdag, drog havet atter. Når „flyvetækkeren“ ruskede i vort tag, tømmeret knagede, og tækkehalmten fløj, og der måtte harver og stiger på taget for at holde sammen på det, da skulde vi børn ud at se til vor stærke, lunefulde ven i vest. Søen kom mørk, tung, grå, undertiden røg havet jo under stormens hårde kast. Det salte vand kom silende ind gennem grøfter, standsede ved småbakkerne i deres løb, søgte og fandt hver en lille lavning i jordsmonnet, væltede sig ind over dæmninger og gærder,

bortskyllede alt levende eller løst, det fandt på sin vej, kom bestandig byen nærmere. Hvad der kunde reddes af kreaturer og får, blev reddet, men traf slig stormflod, mens høet stod i engene, da var der nød på færde, høstakkene blev spredte for uvejret, væltede, bortførte af havet, kørte sammen her og dær ved et vandløb i dynger på hundreder af læs, eller forsvandt helt. Havet kræver sin lod og del i menneskers arbejde.

„Og var det en „isflod“ ved vintertide, så brødes isdækket, førtes med uimodståelig kraft ind over enge og marker, opbrød landeveje, sluser, broer, tog alt med, huse, det mødte på sin vej, skibe, der lå for anker på udsatte steder. Når floden atter gik tilbage, kunde man se „isskodserne“ som bræm ned langs „ovret“, sønderbrudte, spredte, stablede og optårnede i fantastiske bygninger, blinkende, lysende i solskinet, når det atter blev magsvejr efter stormen.

„Men altid havde børnene ærinde ved havet, altid var der nye ting at „strande“, brogede fuglefjær, træstumper, døde havfugle, underlige, slimede tangformer, og altid søgte tankerne ud over det store hav, hvor solen om aftenen gik ind i sit slot bag „rosenskyernes volde“.“

Også i H. F. Feilbergs „Dansk Bondeliv“ lyder *havets* tone stærkt, og det var da ikke heller underligt. Her ude færdedes han og hans næste broder, *Peter Berend Feilberg*, sammen med nabopræsten Gottliebs sønner i Hvidding; den ene af disse, Albert Gottlieb, blev senere gift med deres søster. Frederik som den ældste var lederen, „el capitano Federigo“, der sad til rors i fartøjet, og fartøjet selv var ikke større, end at det kun rummede én, mandskabet måtte gå ved siden af båden og trække.

I livet kom både Peter Feilberg og Albert Gottlieb videre ud end „kaptajnen“, men i bøgernes verden har han fulgt dem både til Færøerne og Island og til det fjærne Kina.

Der er imidlertid også et og andet i skildringen af præstegårdslivet, vi må dvæle et øjeblik ved. Moderen var jo næsten altid syg, men tålmodig og kærlig, og faderen optaget ikke blot af sin præstegærning og sin avling, men også af andet. Det kom i de år til et åndeligt gennembrud hos ham, næsten som ved en åbenbaring, og uden at han ligefrem sluttede sig til Grundtvig, medførte hans ændrede stilling,

at han kom i forbindelse med de vakte i Vestslesvig, ligesom han også satte stor pris på Grundtvigs salmer og prædikensamlinger. Noget åbent, folkeligt i hans væsen, som den ældste søn ikke arvede, gjorde vel også sit til, at han passede godt ind mellem Grundtvigs venner. Pastor Hass i Mjolden stod han i venskabsforhold til, og senere til hans eftermand Hagen, ligesom han havde forbindelse med den store Knudsenske slægt.

Både denne personlige udvikling og hvad han kom ind i af offentligt arbejde har naturligvis taget faderen både tid og kræfter, så han ikke har ofret sine børn ret megen tid. Sønnen mindes ham fra disse år som en altid travlt optaget mand. Han fortæller også om, hvorledes faderen blev en offentlig personlighed:

„Så vidt jeg har forstået det, kom fader uden knap at vide hvorledes, til at spille en rolle i vesteregnet under det politiske røre i årene fyrrer. Hans opposition mod øvrigheden i Haderslev, da der blev sendt tyske bekendtgørelser til V. Vedsted, vil være bekendt. Men da det rygtedes at præsten havde vovet at sige nej til den almægtige øvrighed, kom folk milevidt fra for at spørge ham til råds om retssager. De mente, at han måtte være klogere end som så, når sligt kunde lykkes. Jeg mindes som barn at have set Laurids Skau hjemme. . . . Fader sørgede for, at jeg lærte så godt tysk, som ske kunde, han har vel haft sine tanker med det“.

„Da hans senere nabo, Gottlieb i Hvidding, gjorde efter sin udnævnelse visit hos amtmanden i Haderslev, blev han advaret mod Feilberg i V. Vedsted som „ein sehr gefährlicher mensch“. Men os børn nåede alt dette kun som bulderet ude fra dybet. Vi hørte det, vidste ikke, at det varslede storm. Danske var vi som folket, derom var ingen tvivl.“

Med denne sag hænger det således sammen, at reskriptet af 14. Maj 1840 vel havde fastsat, at dansk skulde være øvrighedens forretningsprog i de dele af hertugdømmet, hvor kirke- og skolesproget var dansk, men det var ikke blevet pålagt de højere embedsmyndigheder at bruge dansk, når de skrev til disse egne, ja ikke engang at vedlægge deres tyske skrivelser en dansk oversættelse. I 1843 nægtede Feilberg at offentliggøre tre tyske skrivelser (de to fra regeringen, den tredje fra amtshuset i Haderslev), ligesom han

ikke vilde påtage sig at oversætte dem på dansk, og han mente i det hele, at fremgangsmåden var ulovlig. Heri fandt han støtte hos provsten (Matzen i Hygum) og især hos biskop Tage Müller i Ribe (Tørninglen hørte jo til Ribe stift), og det lykkedes at få en kongelig resolution (11. juni 1844) for, at amtmændene for fremtiden skulde sørge for, at der medfulgte en dansk oversættelse („så længe de høje kollegier selv ikke udsteder deres skrivelser på dansk“), men først efter at Feilberg to gange havde sendt sagerne tilbage til amtshuset.

At Frederik Feilberg har ret i, at disse ting endnu var som dønninger på dybet, og at børnene ikke endnu mærkede den folkelige kamp, ser vi af, at han ikke med sikkerhed mindedes, at hans fader havde været med i arbejdet for oprettelsen af folkehøjskolen i Rødding. Han var jo heller ikke mere end 12 år dengang.

Det blev imidlertid ikke til lutter præstegårdsliv og natursværmeri. Skolen skulde jo også passes. Først var det hjemme i Vedsted; læreren var temmelig uduelig. Så var der en lille tid huslærer, og derefter kom han i en privat skole i Sønder Farup, men en dag blev det bestemt, at nu skulde han i latinskolen i Ribe. Helt ukendt i den store stad var han ikke; den ny stiftsfysikus, H. F. J. Kjær, var lidt svogret med præstefamilien, idet han var gift med en søster til medaljør F. Krohn, hvis hustru igen var en søster til præstekonen i Vedsted, og efter indbydelse havde Frederik været nogle uger i besøg hos dem og gået på danseskole sammen med deres børn, men han foretrak for øvrigt skøjteløbning fremfor dans.

Nu i sommeren 1842 kom han i latinskolen, og allerede inden sin indtrædelse havde han haft sit første sammenstød med den koleriske rektor Thorup og fået et livfuld hug af ham. Skolen var i forfald. Rektor og overlærer Hansen, Rasks skolekammerat og ungdomsven, var for gamle, Adler var også udslidt og forfalden, til tider ustyrlig hidsig, men som privatmand elskværdig, og Fr. Feilberg har ham at takke for privat undervisning i engelsk, men hans udtale af dette sprog var vistnok hjemmegjort. Fr. Feilberg blev eneste discipel i første classes nederste afdeling — klasserne var jo dengang toårige —, og i klassen var der i det hele kun

fire drenge. Han måtte som skolens fuks hente blæk og lys til alle klasserne, og skyndte sig ikke alt for meget med at få ærinderne besørget; de hjalp ham tit forbi en vanskelig time, og det hændte også, at rektors datter *Grethe Thorup*, senere gift med Andreas Leth, stak ham et æble i hånden, når han kom efter lys. De gammeldags indvielsesformer fra pennalismens tid måtte han også gennemgå, måtte „krybe under åget“, blev „indknøget“, og dyppet da de første gang var til badning, men det holdt han også til. Der kom snart forandringer. Rektoren blev afløst af en yngre mand, Bendtsen, der havde været adjunkt i Frederiksborg sammen med N. L. Feilberg, men han var ikke nogen dygtig skolemand; derimod blev den ene af de ny adjunkter, *Andreas Leth*, senere præst i Middelfart og stærkt påvirket af Grundtvig, en god ven og lærer for drengene, og den ny overlærer, *Riis* (fader til Jacob A. Riis), var en dygtig men meget tør og hård lærer, hvis skarpe tunge drengene frygtede.

Fr. Feilbergs gang gennem skolens klasser blev både hurtig og hæderlig. Han sad kun ét år i første klasse og vandt også senere et år foran sine kammerater, så han allerede i juli 1849 blev dimitteret med laud. Han fik udmærkelse i græsk (*Riis*'es fag), og hans dårligste fag var historie og geografi. (Adlers fag). Men foruden skolefagene havde han, som allerede omtalt, læst noget engelsk sammen med sin yngre klassekammerat Vilhelm Esmann, skolens værste spilopmager, senere kendt som præst og forfatter til „Droslen slog i skov sin klare trille“. Han blev ved at stå i nært forhold til Feilberg lige til sin død. Også botanik lagde han sig efter, han fik fat i Hornemanns plantelære, købte senere Drejers *Flora excursoria Hafniensis*, fik nogen hjælp af en forhenværende provisor Ingwersen og lærte sig så efterhånden selv at hitte rede i det linnæiske system. De lange ensomme fodture ind over heden blev ham en kilde til megen glæde.

De politiske bevægelser sporedes jo her ligesom i hjemmet. På udflugter kom det til sammenstød mellem de øverste klasser i den dansksindede Ribe skole og den tysksindede Haderslev skole, hvor Rødding-eleverne kom Riberne til hjælp og de danske vandt en glimrende sejr.

Faderen havde på grund af sin hustrus sygdom søgt

forflyttelse til en mildere egn, men hans ry som en umedgørlig person kom ham i vejen. I 1847 havde han en personlig audiens hos Kong Christian VIII på Før, og så blev han forflyttet til Ullerup i Sundeved. Mens kanonerne dundrede ved Bov, rullede det sidste læs flyttegods ind i Ullerup præstegård.

Ja, 1848 kom med „slavekrigen“. Feilberg var flyttet fra sit første logis hos en bogbinder, der var gift med en tidligere husjomfru i præstegården, og boede nu hos en præstehenke, moder til en af hans klassekammerater. I mørkningen var han i besøg hos stiftsprovst Daugaards; dær havde de båret sten op på første sal for at være rede til at tage mod de udbrudte slaver. Hjemme hos dem selv nøjedes de dog med at løsne brostenene i gården; selv lå han påklædt i sengen, skønt han nærede nogen tvivl om efterretningernes pålidelighed. Det var jo et falsk rygte. Senere blev Ribe barrikaderet, men „fæstningen“ blev igen sløjft, og i 1848 mærkede de ikke til andet af krigen, end at en afdeling friskarefolk red igennem byen.

I sommerferien fik de to brødre mærkeligt nok lov at komme gennem tyskernes forpostkæde hjem til Ullerup præstegård, hvor forholdene var meget urolige. Snart var der tyske, snart danske tropper i egnen. En tid senere var præsten fordrevet, var dels på Als, dels i Odense, og en oprørske præst fra Als blev indsat i hans sted.

For Frederik Feilberg var alt nyt i denne dejlige, skovrige egn; „men ét mindes jeg især, der gjorde stærkt indtryk på mig, ung som jeg var. Det var ikke det ny sundevedske mål, der syngende, blødt, uden den vestjyske stødtone, smigrede øret, men det var sproget i præstegårde og i kirker. Jeg fulgte ud med fader, jeg tror på en vakancetur, og hørte med forundring præstekonen tale i stærk og hård dialekt til fader, mens hun råbte tysk besked til et barn eller tyende, og ikke tysk, som jeg havde været vant til at lære og høre det, men et stygt mål med å for a. Min forundring blev ikke mindre, da jeg var i kirke og hørte faders diakonus tale dansk. Jeg kommer uvilkårlig til at tænke på en historie om en sømand, som i årene fyrrer havde ligget med sit skib i Flensborg, og som havde hørt, at der var dansk gudstjeneste, og gik i kirke. Da han forlod kirken udbød han: „ja, er

det dansk, så kan jeg f. l. m. tale tysk!“ Jeg husker endnu så mange, mange år efter, at han sagde „værten“ for „verden“, „buderne“ for „buddene“ og meget mere, og hele formen, udtalen var så udansk som muligt, tysk var jo også hans hussprog. Jeg hørte det måske endnu klarere, ved den stærke modsætning til faders bløde, rene, klangfulde danske tale.“

I 1849 mærkede Ribe mere til krigen; fra 14. maj til 7. juli lå der hannoveranske tropper i byen, og borgerne måtte udlevere både penge og varer. Frederik Feilberg snakkede med dem på så godt tysk, som han kunde præstere, og udspurgte dem bl. a. om låsemekanismen på deres geværer. Al den slags mekanisk forståelse var han altid ivrig efter at skaffe sig; senere lagde han sig efter metalarbejder og syslede tit ved sit drejelad.

Efter eksamen — det var jo under våbenstilstanden — var han igen hjemme og tog så til København for at blive student. Han tog ind hos sin bedstemoder, enkemadam Købke, som boede sammen med sin ugifte datter *Jane* ved Charlottenborg. I samme hus boede onkelen, medaljør Krohn, med sine børn og sin hustrus brodersøn *Peter Købke*, der senere har skrevet om runerne i Norden. De udgjorde som én stor familie. Et andet hjem fik han hos sin ældste fasters mand, lægen *D. Nutzhorn*. Den ældste datter, *Louise Anna Nutzhorn*, var lige gammel med ham (f. 6. juli 1831), de to ældste sønner, den ungdomsfriske og gennemmusikalske teolog *Heinrich Nutzhorn* og den elskværdige, højt begavede filolog *Frederik Nutzhorn*, blev studenter de to følgende år, og de blev hans stadige omgangsvener. Deres hjem blev et yndet samlingssted for livlige unge mennesker. Også en række andre hjem åbnede sig for ham, hans yngste faster var gift med fabrikant *Anker Heegaard*, og hos dem traf han sammen med mærkelige mennesker, den islandske diplomat dr. Grímur Thomsen, skarp som en ragekniv i sine udtalelser, den indflydelsesrige teologiske professor Hermansen, fru Magdalene Thoresen og andre. Derimod nærmede et andet hjem med en mærkelig omgangskreds sig allerede stærkt til fallitten; det var urtekræmmer *Chr. Petersens* (gift med hans moster *Grethe Købke*), hvor Winther, Aarestrup og Rosenkilde havde hørt til de stadige husvenner. Andre hjem, han kom

i, var proviantforvalter Nyelands og grosserer Meinerts. Således fik den unge student ude fra landet rigelig lejlighed til det, som måske er det bedste en sådan ung mand kan få i hovedstaden: stadig adgang til gode familier. Han blev ikke en af de provinsstudenter, der ingen steder har at gå; hvad det betyder, ved den bedst, som har haft den samme lykke i sin ungdom.

Men ikke nok hermed. Han kom ind i kredsen af F. L. Liebenbergs „kyllinger“, den mest litterært interesserede del af Studenterforeningens medlemmer, hvor foruden Liebenberg mænd som Hostrup, Kr. Mantzius, Jacob Voltelen og P. Heise gav tonen. Liebenberg var Studenterforeningens bibliotekar, og fra biblioteket lånte Feilberg franske og tyske bøger og lærte sig at læse disse sprog med lethed. Hos boghandler Iversen traf han en dag lektor George Stephens, som indbød ham til at komme ud til sig en aften om ugen til engelsk selskab. Denne ejendommelige smukke og rige engelskmand med det store blåsorte hår og skæg, ivrig bog-samler og folkemindesamler, var i 1857 flyttet fra Stockholm til København, og hos ham og i den lille tarvelige engelske kirke i Bredgade lærte Feilberg at forstå og tale engelsk, hvad han senere fik megen glæde af.

Så var der Studentersangforeningen i Richardts og Heises ungdomstid. På en tur med denne ud til de sjællandske købstæder lærte han botanikeren Johan Lange at kende.

Og endelig var der de mange andre kammerater. På rus-auditoriets bænk sluttede han varigt venskab med *Niels Lindberg* og *Oscar Siesbye*; *Lesor Kleisdorff*, klassekammeraten fra Ribe, bevarede han også venskab med til dennes død. *Jens Lassen Knudsen* og *Lindberg* førte ham ind i de grundtvigske kredse; salmesangen i Vartov — det var i rus-året, Grundtvigs „Festsalmer“ først udkom — greb ham stærkt, ligesom samfundsfølelsen i den lille menighed. På hans gamle dage stod det for ham, som om han ikke havde fået noget videre ud af Grundtvigs prædikener, men her er vist sket en forskydning i minderne, ialtfald vidner optegnelser fra ungdomstiden om glæde også over Grundtvigs prædiken. C. J. Boye i Garnisonskirken hørte han også flittigt, ligesom han yndede dennes salmer. Det er næppe tilfældigt, at just de to digterpræster greb ham ved deres for-

kyndelse og det liv, der rørte sig i deres kirker. Efter Boyes død i 1853 er Feilberg kommen i forbindelse med den ny kapellan ved Garnisonskirken, N. G. Blædel, men dog vist mest privat. For øvrigt har Feilberg ialfald senere haft meget udbytte af at læse Grundtvigs prædikener, og Grundtvigs regel for udarbejdelsen af en prædiken, at alt kommer an på, at man har et frugtbart udgangspunkt, hvorfra et lidet hele kan fremkomme, er også den regel Feilberg fulgte. Han prædikede aldrig over en større tekst men kun over et enkelt ord, og derfor kunde han, skønt han altid holdt sig til de „gamle“ evangelier, stadig finde ny tekster fra år til år.

Gennem Niels Lindberg og Jens Lassen Knudsen kom han også ind i den kreds, som samlede sig om *Algreen* („Salonen“), her blev han ven med brødrene *Kristian* og *Albrecht Sørensen*, brødrene *Holger* og *Skat Rørdam*, *Jens Schiørring* og andre.

Men studierne måtte jo også passes trods familieliv og kammeratliv og ferierejser til hjemmet og til Niels Lindbergs hjem i Tåderup præstegård på Falster. Universitetet tog ikke mange tanker. Martensen var den betydeligste af lærerne, men hans hegelske dogmatik så de unge på med tvivl, kun engang imellem i sine etiske forelæsninger kunde han rive dem med. Den fortræffelige Hermansen var utrolig kedelig, ligeså kirkehistorikeren Engelstoft, og de andre var endnu værre. Et lille hold fik Rasmus Nielsen til at undervise sig i kirkehistorie, og for første gang fik Feilberg syn for, at historie var noget andet end en bunke tilfældige navne og årstal, ligesom han i disse timer fik en følelse af kristentroens herlighed og nøglen til forståelsen af S. Kierkegaards forfattervirksomhed. Feilberg regnede med, at når han læste flittigt 6 timer om dagen, måtte han på en rimelig tid kunne ende sit embedsstudium. Så blev der altså endda tid til det andet, og det andet var jo meget. Optegnelser fra hans studenterår vidner om, at han næsten daglig færdedes i Studenterforeningen, ligesom besøgene hos Nutzhorns forekom flere gange ugentlig.

Endda tog han sig tid til at besvare universitetets prisopgave for 1851, om den anglikanske kirkes stilling til de andre kirkeafdelinger. Han vandt ikke prisen, hvad man ikke kan undre sig over, da hans historiske forståelse efter hans

egen dom var så ringe, men arbejdet gav ialfald ham selv forøget indsigt i engelske forhold.

Imidlertid kom der tilbud om undervisningstimer, først, allerede 1852, et par timer i engelsk i en pigeskole, så vistnok undervisningen af grev C. Scheels to børn. Denne plads fik han anvisning på gennem pastor Blædel, til hvis lille teologiske kreds han havde sluttet sig. I det sidste halvårstid før eksamen fik han arbejde hele formiddagen med at undervise forberedelsesklassen i Mariboers skole. Da han samtidig var bleven alumne på Borchs kollegium, tjente han nu så meget, at intet tilskud behøvedes hjemmefra, men det tog for megen tid og kraft, og han opgav snart pladsen.

Det er næppe rimeligt, at han har haft meget ud af omgangen med *K. J. Lyngby*, som et par måneder af dette halvår var hans husfælle. Nogen forbindelse har der dog været mellem dem, dels fordi Lyngby i denne tid arbejdede ivrigt med sønderjyske folkemål, som Feilberg har kunnet give besked om, dels også fordi vi kan se, at Feilberg ligesom hans venner Algreen, Vilh. Esmann, J. L. Knudsen, Lindberg, H. Nutzhorn, H. Rørdam og Albr. Sørensen allerede før den tid havde tegnet sig som abonnenter på Sv. Grundtvigs „Danmarks gamle Folkeviser“, og han altså må have haft sans for folkedigtning, hvad der jo er et forbindelsesled til Lyngbys arbejde.

I januar 1855 tog han sin embedseksamen uden at lade familien vide noget om det. Da han som kandidat med første karakter kom hen til sin onkel Nutzhorns, anede ingen det uden Frederik Nutzhorn, som tilfældig var kommen op på universitetet under eksamen. Han havde imidlertid lovet at tie. Jacob Voltelen, der lige havde taget sin filologiske eksamen, gjorde netop visit, der blev bragt vin og kage, og tanten bad ham klinke med den ny kandidat og tilføjede: nu vil jeg ønske, at jeg snart kunde ønske dig til lykke! Så fik hun jo at vide, at det kunde hun godt med det samme.

Et par dage efter forlovede Feilberg sig med sin kusine *Anna Nutzhorn*, som han i mange år havde sværmet for, og så tog han fat på undervisning, især hos frk. *Nathalie Zahle*, som netop i disse år var ved at oparbejde sin pigeskole. Der var få mennesker, Feilberg satte så højt som frk. Zahle; han regnede det noget nær for sin største ære, at han havde været mellem dem, der havde hjulpet til i de første strænge

år. På sin side satte frk. Zahle i høj grad pris på Feilberg og ønskede intet hellere end at knytte ham fast til sin skole. Deres venskabsforhold bevarede lige til det sidste, og hværken Feilberg eller hans hustru kom vist nogensinde til København, uden at et besøg hos frk. Zahle hørte med til de nødvendige forretninger.

Medens flere af Kierkegaards skrifter, især „Indøvelse i Kristendom“, greb Feilberg stærkt, gjorde artiklerne i „Fædrelandet“ og „Øjeblikket“ ingen stor virkning på ham, selv om han naturligvis læste dem med spænding ligesom alle andre i de dage. Måske er deres virkning også blevet svækket ved at Feilberg i tiden nærmest efter sin eksamen var yderst træt. Sommerferien i 1855 og opholdet hjemme i Ullerup skaffede den højst nødvendige hvile, og efter ferien kunde han igen tage fat med friske kræfter. Fremtiden lå tilsyneladende lys for ham, han havde et arbejde, han holdt af og blev påskønnet for, og kunde i sin fritid sysle med de æmner han helst vilde arbejde med; nærmest lå vel botanikken. Venner og slægtninge havde han i mængde i København, kredsen om frk. Zahle befandt han sig udmærket i.

Da kommer der rent private forhold, som gør, at han ikke kan tænke sig at blive i København. Hertil kommer et rent udvortes kald, idet præsten *Ejler Henning Hagerup* i Store og Lille Solt i Angel trængte til en medhjælper på grund af en uheldbredelig sygdom, og gennem sig fader fik Feilberg at vide, at han kunde få denne plads. Det lå nær for ham at søge sin gærning i den landsdel, der næsten så længe han kunde huske havde været hans hjem, og han sagde ja til tilbuddet. Afskeden fra skolen og frk. Zahle var meget tung, men han måtte afbryde efter kun halvandet års virksomhed.

Ved siden af arbejdet sammen med frk. Zahle regnede Feilberg det for sin største ære, at han havde fået lov at arbejde som dansk præst i Mellemslesvig. Men det var en stræng tid han gik ind til, han var kun 25 år gammel, ganske uerfaren, arbejdet var stort, og påskønnelsen i den kreds hvor han arbejdede var ringe, de ydre kår var små og trange. Regenburg støttede hvor han kunde, men ønskede så lidt som muligt at træde offentlig frem. Hagerup, der først få år i forvejen havde løsgjort sig fra et ægteskab, der havde været ham en pine, og endelig fundet huslig lykke, var nu syg

og tung i sindet; han var en overlegen dygtig og brav mand, men stræng og fordringsfuld mod andre som mod sig selv, og havde et meget skarpt øje for alt det hos den unge kapellan, der ikke var ham til behag. Det blev slet ikke gjort let for Feilberg at gøre overgangen fra den livlige omgang og det påskønnede arbejde i København til de ny forhold.

Også selve begyndelsen blev på en egen måde gjort ham tungere. Han blev ordineret i Flensborg den 22. oktober 1856; da han allerede var i kirken, så han sin fader komme ind, og han vidste at dette kun kunne betyde én ting. Hans moders helbred var i den sidste tid blevet endnu svagere, og alle vidste, at hun lå på det yderste. At faderen var taget til Flensborg betød, at hun havde udstridt. Den unge kapellan var i forvejen træt, og dette ny budskab tog hans sidste kræfter, så han gik som i en døs og ikke bagefter anede hvad der stod i det præsteløfte han havde aflagt og underskrevet. Senere skaffede han sig dog besked herom. Sin præstekjole bar han første gang ved moderens jordefærd.

Så begyndte altså det ny arbejde. Allerede prædikegærringen var vanskelig i høj grad: Feilbergs tale var, ikke mindst i hans yngre år, rig på billeder — Hagerup var på ingen måde nogen ynder af dette og kritiserede skarpt, måske ikke uden grund, da befolkningen stod på så lavt et åndeligt standpunkt, at den næppe havde meget udbytte af de skønne billeder, enten de så fremførtes på dansk eller tysk. Men Feilberg kunde ikke i den henseende ændre sin form, den blev væsentlig, om end lidt forenklet, ved at være hans lige til det sidste.

Så var der sproget. Allerede på selve indsættelsesdagen måtte han prædike på tysk — der var jo tysk gudstjeneste hværanden søndag — og på den måde springe ind i det. Heldigvis havde han jo allerede i skoletiden og senere i studenterårene lagt sig efter de levende sprog, ikke mindst tysk, så han kunde nok udarbejde og holde en prædiken på dette sprog. Sin prøve som tysk prædikant stod han allerede i Solt-tiden, da han prædikede på valg i Sønderborg. Det lader endda til, at han ved den lejlighed vakte opsigt ved sin veltalenhed (dog vist mest ved sin danske valgprædiken), men embedet fik han ikke, de tysksindede havde set sig en anden ud. Men et endnu finere vidnesbyrd fik han i 1864.

Under våbenstilstanden opholdt han sig nogle dage i Ullerup præstegård, et par danske soldater var død på lasarettet, og faderen bad ham besørge begravelsen. Der var kun tyske tilhørere, og han talte da på tysk til de prøjsiske soldater. Da han gik hjem sammen med de tyske officerer, sagde en af disse, at han havde undret sig ved at høre det rene tyske sprog. „Vil De vedstå den ytring?“ spurgte Feilberg. „Ja, til enhver tid“, svarede han. Og Feilberg vidste dog, at der var andre af de danske præster, der kunde endnu bedre tysk.

På en måde var det tyske sprog alligevel lettere at gå til end det danske. Der var nemlig ingen i sognene, der kunde mere tysk end præsten; selv for dem, der talte tysk, var det højtyske et fremmed sprog, så når prædikenen udvortes var korrekt, betød en enkelt sprogfejl, et enkelt uheldigt udtryk mindre — de kunde ikke kritisere det. Og det var jo det sprog, de var vant til at høre i kirken; forstod de ikke meget af det, søgte de skylden hos sig selv, og de vant højtidelige ord kendte de igen fra katekismen og salmebogen.

Skulde det danske sprog gøre sig gældende, måtte det derimod være ved sin forståelighed, men her kneb det. Folkesproget manglede ord for de „højere“ begreber. Man kendte ikke et ord som „disciple“, det hed „jünger“, „nadver“ kendte man nok, men det var kun et dagligdags ord, i kirken måtte man sige „åbenmål“. Alle de abstrakte begreber måtte udtrykkes så jævnt og letfatteligt som på nogen måde muligt, ellers forstod tilhørerne slet ikke dette „Københavnerdansk“. Skolen både kunde og skulde udligne dette, men det tog tid, og der var ikke tid at vente. Så måtte udtryksformen helt lægges om, og det var et hårdt arbejde, når man som Feilberg kom fra en kreds, hvor alt blev forstået. Det var et hårdt arbejde, men det lønnede sig på mere end én måde. Feilberg kom heller ikke i sit senere liv til at høre til dem, der taler hen over hovederne på tilhørerne. Hans sprog fik hele hans levetid en jævnhed og klarhed, der var velgørende. Den fare, som ligger ved siden af vindingen, at sproget bliver indsnævret og enstonigt, har han vel ikke helt undgået, men det er dog kun i ganske enkelte svaghedstider han har lidt under den, så det gør noget.

Stillingen var jo ejendommelig. Så at sige alle sognefolkene

talte dansk med hinanden, men med fremmede, især embedsmænd, talte de så godt de kunde tysk — ja de ældste kunde somme tider ikke, især kvinderne. „Hvor længe og sejt det danske mål kunde puttes til side, oplevede jeg selv et slående eksempel på. Der tjænte en ung karl fra Store Solt by som „busvend“, avlskarl, i præstegården. Han talte så rent dansk, som om han havde været født midt i Nørrejylland, det måtte han dog vel have lært i sit hjem. Men en af hans søstre kunde ikke dansk. Et forår blev karlen syg, fik brystbetændelse, kom hjem. Jeg plejede engang om dagen at gøre et rend op til byen at se til ham. En dag var jeg løben derop lige i middagslaget og har vel sagtens taget noget hårdt i yderdøren, for søsteren kom løbende ud og hviskede ilfærdigt: „å, gå sawt stell', han söwer!“ Efter den dag talte vi aldrig mere tysk sammen.“

Sagen var jo den, at dansk var et *simpelt* sprog. Alle, der var noget, talte tysk, og der var ligefrem hos de lidt bedre stillede en skræk for at være danske. Den skræk gik langt nord på — statsbankerotten i 1813 var nok ikke uden betydning i så henseende — men nord på fik den ingen eller ialfald næsten ingen sproglige følger. Men syd på, hvor handelsforbindelserne med tyske købstæder og tyske markeder gav mændene lejlighed til at lære noget plattysk, blev forholdet et andet. Og især i det rige og tætbefolkede Angel med ikke så få herregårde, kom det til at betyde noget. Vi ser af A. D. Jørgensens erindringer, hvorledes dansk blev behandlet som proletarsprog i den lille flække Gråsten, hvor talesproget jo var rent dansk; vi husker, at præsten ved den danske kirke i Flensborg kun (før 1848) måtte foretage kirkelige handlinger for „simple folk“. Der var da al grund for de velstående og tit markedsøgende gårdmænd i Angel til at hævde sig ved at være tyske.

Ret dybt gik det tyske ikke, i hjemmene rådede det danske sprog. Men man gav sig efter tilskyndelse fra de tyske præster og lærere til at tale plattysk med børnene, for at de dog kunde få noget udbytte af den tyske skole og kirke. I Husby i Nordangel holdt man ligefrem møde om, hvorvidt man skulde give sig til at tale tysk med børnene. De strittede så længe som muligt imod, at børnene skulde tale tysk, og sagde: det er hovmod. Til sidst gav de dog efter overfor

den påstand, der fra anden side blev fremført om, at det danske sprog skadede børnene i deres kristelige erkendelse. Derefter blev det en samvittighedssag for de gamle ikke mere at tale dansk med børnene. Men når de unge kom ud af skolen, vendte de endnu mange steder tilbage til dansken.

Så var jo endnu hertil kommet den politiske agitation. Heller ikke den var nået til bunds, men de, som gjerne vilde „være med“, var grebne af den, og overfladisk set, havde det tyske afgjort overtaget.

Der blev i årene mellem krigene gjort et stort arbejde fra de danske præsters side for at få rede på disse ting, og også en del for at gøre befolkningen klar over, hvor den egentlig hørte hjemme. Regensburg stod bagved arbejdet, men ønskede ikke at træde frem. Hvad oplysning om tilstanden angår, har vel ingen gjort et grundigere arbejde end Hagerup. Hans bog „Om det danske folkesprog i Angel“, som første gang var udkommet i 1853, er en grundig og pålidelig redegørelse, som man atter og atter kan søge oplysning i. Han arbejdede stadig med udfyldning og forbedring af den, og her kom Feilberg til at hjælpe ham. Selv om han ikke havde faderens let tilgængelige væsen, førte forholdene med sig at han som den unge og raskere kom til at færdes mellem folkene, og da han jo fra barnsben af var fortrolig med jysk tale, kunde han let fatte det ejendommelige. Men Hagerup var en nøjagtig mand, og han tog intet for godt, uden det var nøje undersøgt. Hos ham fik Feilberg en grundig skolegang i pålidelig og nøjagtig granskning. Og han fik nøje kendskab til angelboernes sprog, skikke og tænke måde.

Den anden side af sagen, at vække forståelse for modersmålet hos folket selv, gik det ikke så godt med. På forhånd er en almue — og en almue i egentligste forstand var de jævne folk her — altid uvillig overfor forandringer. I kirken holdt man ikke af det danske sprog; det lød så simpelt, når præsten brugte ord som *djævelen*, *død* og *pine*, *salighed* o. lign. Det var jo næsten, som han stod og bandede. Der måtte tid, først og fremmest *tid* til at vænne sig hertil. I skolen gik det nok noget bedre. Mange indså, at børnene lærte mere end før; men de „store“ i sognet var imod det, for det tyske havde de brug for på deres handelsrejser, og dansk behøvede man jo ikke at lære, det kunde de jo i

forvejen. Atter her skulde der tid til, og den tid fik man ikke. Hele ordningen varede jo kun 10 år.

At Feilberg gjorde sit bedste under de vanskelige forhold, er der ingen tvivl om. Var han kommen til Sønderborg, vilde han have fået lettere kår på mere end én måde, mere forstående tilhørere, let forbindelse med hjemmet, hvor forholdene efter faderens andet giftermål med *Bolette Rørdam* var blevet langt lysere; i årene lige efter 1850 havde faderen været meget langt nede, men nu levede han op igen. Men de rådende vilde jo ikke have Feilberg dær.

Et andet forsøg, han lidt tidligere gjorde på at komme ud i friere luft, fik heller ikke det udfald han havde håbet. Han havde på en rejse fra Flensborg til København truffet nogle udsendinge fra den skotske presbyterianske kirke, som til et forestående møde af „Den evangeliske Alliance“ i Berlin skulde undersøge, om de tyske påstande om at danskerne fratog de sydslesvigske menigheder deres modersmål var sande. Feilberg, som jo fra Stephens' hus var vant til at tale engelsk, gav sig i lag med dem og sagde dem rent ud, hvordan det forholdt sig; han blev senere deres fører i København, og under et møde hos præsten Blædel indbød en af skotterne, præsten dr. Robson fra Glasgow, ham til at besøge sig i Skotland. Det må have været i sommeren 1857. Dengang var der ingen mulighed for at komme ud, men i efteråret 1858 blev udsigterne lysere; han kunde få et fjærdingår fri, hans onkel Anker Heegaard havde i sin tid budt ham med på en udenlandsrejse, men da syntes han ikke han kunde. Nu gav han ham efter løfte nogle hundrede kroner, Regenburg skaffede en lignende sum til veje, hans ven og nabopræst Plenge i Satrup vilde med, og om vinteren læste de engelsk sammen. I forsommeren 1859 kom de af sted over Tønning til London, hvor han den 3. juli i The Music Hall hørte *Spurgeon*, en ung mand på kun 25 år, men allerede en berømt prædikant, rette „En indtrængende opfordring“ til sine tilhørere med tekst af Salme 2,¹². Fra London drog de videre til Skotland, blev overmåde vel modtaget i dr. Robsons hjem på landet ved Glasgow og planlagde ture til Højlandene, til den kirkehistorisk berømte ø Iona, måske til Nord-Irland, hvor der fandt en stærk vækkelse sted. I Stirling ventede de på dr. Robson, som havde været inde i Glasgow, og han bragte

brev fra Feilbergs fader, som indstændig opfordrede ham til at komme hjem, da han var indstillet til valg i Ladelund. Det var svært at afbryde rejsen, ikke mindst fordi Feilberg følte, at han var alt for legemligt svag til at kunne sejre ved en valgprædiken; men på den anden side vilde han nødig gøre sin fader imod, og dr. Robson rådede afgjort til at rejse hjem. Så gjorde han det, og blev naturligvis ikke valgt. Hans fader havde for øvrigt fra først af ikke ønsket at kalde ham hjem, men hans gamle skolekammerat Riis-Lowson, som var diakon i Læk, havde skrevet til ham, at han absolut måtte kalde sønnen hjem, da han var sikker på at blive valgt. Det skulde ikke blive sidste gang, Riis-Lowson kom til at gøre Feilberg sorg. Feilberg tog, ulykkelig og forkommen, fat på det daglige arbejde i Solt, men kort efter (23. september 1859), blev han kaldet til sognepræst i Valsbøl. Nu skulde han altså sætte bo; faderen overlod ham en gammel hest, som lød navnet „Kammerråden“ (den havde tilhørt farbroderen, kammerråd P. D. Feilberg, bankembedsmand og botaniker), desuden 3 køer, og skaffede ham en gammel pige, der havde tjænt i Vedsted præstegård i gamle dage. En husmandskone i Soltskov gav ham mel og gryn med til det første måltid; krokonen hjalp ham flinkt og dygtigt over indsættelsesgildet.

Det blev her ny naboer i præstegårdene, men der kom snart venlig forståelse mellem dem. Den der kom til at betyde mest for Feilberg var pastor Christiansen i Medelby, kun en lille halv mil fra Valsbøl; Christiansen var tysk uddannet, men havde allerede tidlig indset nødvendigheden af at prædike på modersmålet. Men han stod fuldstændig udenfor sine sognefolks daglige liv, anede ikke, at der endnu blev sunget danske viser af alle slags, middelalderlige folkeviser, nyere skæmte- og kærlighedssange, ja splinternye københavnske teatersange. Hos Christiansens var der altid en ledig stol og en kop kaffe til den unge nabopræst, og dertil en forstandig mand at tale med og et hyggeligt hjem at hvile sig i.

Det var en stor forandring at komme fra det fede Angel ud til dette lille fattige sogn på den nøgne hede. Der kunde nok være grund for de Valsbøl mænd til at sige til den ny præst: „*ja, Di er vel bærer van, dehær er kon en mawer gegend*“. Penge var der næsten ikke mellem folk, silkekjoler, guldsmykker og hvide handsker at køre til Flensborg med

var endnu ukendte, såvel som den „storumsbed“ og selv-
 godhed, man nok kunde træffe i Angel. Selv om der, som
 næsten overalt hos den slesvigske almue, var noget tilbage-
 holdende og undvigende overfor den højere stående, blev
 den ny præst modtaget med venlighed, og de vilde gærne
 gøre opholdet lidt mindre „ødeligt“ for den ugifte præst og
 bad ham hjem til sig. Her fik han i samtalens løb, undertiden
 også ved et slag kort, mange oplysninger om almuens dag-
 lige liv.

Det var en gammeldags egn han var kommen til. Sindige
 og seje i alle forhold var folkene, og de brugte mest de gam-
 meldags arvede avlsredskaber; de ny „passede int for vor
 gegend“. Enkelte af de unge anskaffede dog svingplove og
 svenske harver og tænkte på at mærgle, men de gamle syn-
 tes ikke om det. Et træk der viser hvordan gammel skik
 holdt sig fast, er det, at de kvinder, der kom nordfra til kirke,
 altid gik vesten om kirken til den søndre indgangsdør, men
 mændene altid østen om. Længst mod vest i den nordlige
 mur havde nemlig kvindernes indgangsdør tidligere været,
 men den var for længst muret til.

Meget kirkeligt liv var der ikke, oplysningen, så vidt den
 beroede på skolegang, stod meget lavt, som man kunde vente,
 da der jo indtil for kort siden havde været tysk skole, og i
 den fik børnene ikke stort ud over nogle udenad lærte sal-
 mer og katekismusstykker. Politisk interesse var der næsten
 intet af, men af gammel sej vane holdt man på tysk i kirke
 og skole. Et træk, som Feilberg har meddelt, må stå her som
 bevis.

„I en gård var der en lille fire års pige, som hed Anna. Hun
 og jeg blev venner, man kan jo binde sit hjerte så stærkt
 til sådan et barn, jeg holdt af hende, som hun kunde have
 været mit eget, hun havde sluttet sig stærkt til mig, og hen-
 des moder fortalte mig en dag leende, at barnet havde truet
 hende med, at hun vilde klage over hende til præsten. Så
 kom slutningen på vinteren og med den en grufuld tid, dif-
 teritis brød ind i vor lille kreds, og børnene døde næsten
 ud, det var en ren pestsygdom, som ingen af os havde hørt
 tale om før. Jeg havde et ærinde i Flensborg og blev ved
 hjemkomsten modtaget med den efterretning, at Anna var
 død. Et par dage senere kom så hendes fader og bestilte

begravelsen. „Skal det så være dansk eller tysk?“ — Ja, det måtte jo være tysk! Jeg plejede næsten aldrig at gøre indvendinger, men her kunde jeg ikke tie, og sagde til barnets fader: „har jeg nogensinde talt et tysk ord med barnet? Har jeg nogensinde talt et tysk ord med Dem eller Deres kone eller indenfor Deres huses døre? Hvorfor skal jeg så tvinges til, nu mit hjerte er bedrøvet, og De og Deres kone sørger, at tale til Dem i et mål, der aldrig har gået bud imellem os?“ — Ja, jeg talte tysk, forstår sig, i huset og ved graven, — hvorfor? — fordi tysk var det „hellige“ sprog.“

I Medelby præstegård traf han i vinteren 1859—60 sammen med nogle venner fra Blædels kreds, præstens plejesøn Jens Krog (død som sognepræst i Kærteminde) og brødrene Hjort (senere præster og provster i Elmelunde og Nyborg). Talen faldt på det stykke om „Den mellemslesvigske slette og dens beboere“, som præsten Johannes Kok i Burkal havde skrevet i „Slesvigske Provindsialefterretninger“ I. Feilberg var ikke tilfreds med stykket, som viste liden forståelse af de jyske bønder, og udtalte at derom kunde han skrive mere og bedre, fordi han var kendt med bønderne og deres levevis fra barnsben af. J. M. Hjort (den senere præst i Elmelunde) sagde da: „Gør det så!“ og dette blev anledningen til Feilbergs første bog.

Stoffet til denne blev for en stor del samlet i det første ensomme år ude i Valsbøl, da han næsten udelukkende var henvist til omgang med bønderne og skolelærerne og derved fik rig lejlighed til at leve sig sammen med dem. Næste forår (28. april 1860) ægtede han sin kusine Anna Nutzhorn efter fem års forlovelse, og på denne måde fik han nu et virkeligt hjem. Arbejdet med bogen fortsatte han, en række gode bidrag fik han fra lærer Jens Madsen i Ellund (især en del viser), og efter at han (14. April 1862) var bleven forflyttet til Store Vi, hvor forholdene var mindre tarvelige, men befolkningen til gengæld mere danskjendtlig, uden at man dog kan kalde den fanatisk, gjorde han den færdig. Den blev først trykt i „Slesvigske Provindsialefterretninger“ IV (1863) og udkom derefter som særlig bog (med udeladelse af en ordliste), udgivet af Folkeskriftselskabet i Haderslev (samme år).

Det ligger nær at sammenligne denne bog med Koks stykke, og det kan ikke nægtes, at sammenligningen i høj grad fal-

der ud til fordel for Feilberg. Koks stykke er egentlig slet ikke værdiløst, de meddelte træk er i sig selv gode nok, og mange af dem finder vi igen hos Feilberg; men der mangler liv i billedet, det ene træk står for sig og det andet for sig, uvedkommende lærdom som de olympiske lege og jødernes fester i Jerusalem blandes ind i, og alt i alt er det ret magert. Hos Feilberg er der en fylde af træk, som overalt slutter sig til hinanden; stilen er holdt fast, intet uvedkommende blandes ind i, og kendsgærningerne får selv lov at tale deres udtryksfulde sprog. Fra de gamle minder og børnenes leg kastes lys tilbage og fremad; fortællinger og viser (på dansk og på tysk), gåder og ordsprog, talemåder og rim og remser mydrer frem og fylder den sidste tredjedel. Men inden den kommer, er vi blevet ført rundt i gårdene i søgn og helg, til dagligt arbejde og til fest, så vi kender de folk ud og ind, hvis åndelige eje vi så får prøver på. Det var, da den fremkom, utvivlsomt den mest *forstående* skildring af dansk almueliv, der endnu var fremkommet, ikke mindst udmærkede den sig ved sit jævne, naturlige sprog, og det er med god grund, at den i 1920 blev udgivet påny (i Folkelæsning).

Og dog føler vi, der kender „Dansk Bondeliv“, at der endnu mangler noget. En lille antydning af det kan komme en enkelt gang (ved omtalen af Steffensridtet s. 74 noten), en dæmrende forståelse ligger i det plattyske vers af Claus Groths „Peter Kunrad“, han har stillet foran, og som han senere fik Vilh. Esmann til at oversætte til motto for „Fra Vester-Jylland“ og „Dansk Bondeliv“. Der mangler dog endnu den dybde i billedet, det „luftperspektiv“, der sætter skel mellem selv den bedste fotografiske gengivelse af et landskab og et ægte kunstværk. Vi skal senere se, hvorledes denne mangel blev afhjulpet. Som den er, er „Fra Heden“ dog et hovedværk i dansk folkelivsskildring.

To ting endnu må nævnes fra Feilbergs præstelig i Valsbøl og Store Vi. Den ene er hans oversættelse af „Tolv Prædikener af C. H. Spurgeon“, som udkom i København 1862 (2. Oplag 1869). Blandt dem er også den prædiken, han selv havde hørt i London, og som havde gjort et stærkt indtryk på ham. Om ikke af anden grund fortjæner bogen at omtales for sit ypperlige sprog, der er holdt så nær op ad det talte sprog

som muligt og slet ikke virker som en oversættelse. Men for øvrigt fortjener disse prædikener også at læses for deres egen skyld, de er — også i den danske form — vidnesbyrd om en mægtig veltalenhed og en ualmindelig ævne til stadig at finde nye udtryk for noget af det centrale i kristendommen. Formodentlig er Feilbergs egen måde at prædike på ikke upåvirket af Spurgeon, men herom er det ikke muligt at sige noget bestemt, da alle hans udgivne prædikener er fra tiden efter Englandsrejsen. Spurgeons strømmende veltalenhed afholdt han sig viselig fra at efterligne.

Den anden ting, som må omtales, er hans fornyede syssel med botanikken. Den tyske botaniker M. J. Schleidens banebrydende „Grundzüge der wissenschaftlichen Botanik“ havde han fået fat på fra Flensborg, og derigennem fik han øjet op for den biologiske og udviklingshistoriske side af plantelæren. Han må allerede dær være begyndt at bruge mikroskop til sine undersøgelser, skønt det er mig umuligt at sige, når han selv fik sig anskaffet et sådant. Dyppelinsen ved jeg han fik fra Zeiss i Jena mod løfte om at betale den, når han engang fik råd; det må vist have været i Brørup-tiden.

I hjemmet havde han i disse år sin faste borg; hans hustru søgte at gøre det så godt for ham som muligt, og en lille datter lavede op i huset; hun var født i efteråret 1862, og et års tid efter kunde hun jo begynde at gå omkring og tale, så hun gav nyt liv inden døre.

Så kom 1864. Det var „hin dag i februar måned 1864, da den stærke blæst jog sneen i hvirvler forbi vore vinduer i Store Vi. Jeg stod ved mit arbejde, da en af folkene kom løbende, rev døren op og råbte: „æ dansk er o retirådi!“ Jeg afbrød ham med spørgsmålet, hvor han kunde føre slig tåbelig tale. „Ja, se blot ud!“ fortsatte han, „dær kommer Sillerupperne tilbage fra Flensborg!“ Det var sandt, flere svært belæssede tørvevogne kom kørende, så stærkt hestene kunde slæbe dem. Så var der ingen tvivl længere om, at der måtte være noget i vejen, ti at tørvebønderne fra Sillerup mose skulde komme hjem midt på formiddagen, måtte betyde noget, og hurtig fik jeg støvler og overtøj på og ilede ud ad Hanved skov til, hvor den store landevej fra Slesvig by gik forbi. Og billede efter billede rejser sig for mig fra den forfærdelige dag, vore trætte folk, den hvirvlende sne,

kanoner bragte i stilling, skovbrynet besat, stormstødene og den hvirvlende sne, og på én gang bulderet ovre fra Sankelmark, et drønende skud, en eksploderende granat, og atter et, og atter et, indtil kampens brag fyldte hjertet med angst, tre af mine brødre var soldater, og hvor var de? Og atter den hvirvlende sne, små hobe af soldater, vindens susen i trætoppene, og flinteskuddene derovre i Sankelmark som en raslende haglbyge. Jeg ilede hjem, så hurtig kræfterne tillod, for at være rede ved hvad der måtte indtræde; den korte dag svandt, endnu bestandig skuddenes raslende lyd, så blev det mørkt og stille, og så forstod alle, at nu begyndte et nyt afsnit af vort liv, og det turde blive såre forskelligt fra de fredelige dage, der var henrundne hidtil.“

Ja, der kom trange tider. Først kom der befaling til udelukkende at holde gudstjenesten på tysk i de næsten rent dansktalende sogne, og den måtte adlydes. Folk undgik præstens familie, enkelte kom først, når mørket var faldet på. Præstegården lå nær ved landevejen til Bredsted. En nat, der havde været forsamling etsteds, kom en mand kørende hen ad vejen; uden for præstegården stod han af vognen, gik ind over havediget og stemte op: „O Hannemann, o Hannemann, du hast so kleine Länder“, men det tyske var ham for besværligt, han kunde ikke huske versene, og så sjokkede han ganske langsomt af sted, ud over gærdet og op i vognen og kørte bort med en god samvittighed. Præstegårdens vinduer skånedes man, fordi præstegården tilhørte sognet. I det hele var forholdet til naboerne dog godt.

Men fra øvrigheden kom der skrivelse på skrivelse; efter ønske af fattigforstanderne blev det først i april bestemt, at kirke- og skolesproget herefter skulde være tysk. Senere kom der forespørgsel, om Feilberg vilde underkaste sig en visitats, eller om han i lighed med de andre danske præster vilde erklære, at han kun følte sig ansvarlig overfor kong Christian IX og derfor ikke kunde underkaste sig en sådan visitats. Feilberg svarede, at han altid havde bestræbt sig for at bestride sit embede sådan, at han kunde forsvare det for Gud og mennesker, og at han derfor ikke var bange for en visitats. Men da han hvært år ved den offentlige kirkevisitats havde fået kvittering for sin embedsførelse af den retmæssige øvrighed, uden at der så vidt han vidste nogensinde

havde været ført klage over ham, syntes det ham en fornærmelse mod hans tidligere lovlige øvrighed at appellere til en fremmed autoritet med hensyn til dommen over hans embedsførelse. Med hensyn til udelukkende brug af det tyske sprog ved gudstjenesten siger han, at han naturligvis må adlyde, når kirkevisitatoriet vil påtage sig ansvaret for at indføre tysk kirke- og skolesprog i de næsten rent dansk-talende sogne; men *med glæde* kan han for sin samvittigheds skyld ikke gøre det, når det danske sprog er i den grad herskende, at af 100 familiefædre de 90 taler dansk, og hele den opvoksende ungdom, som har gået i dansk skole, er ganske ude af stand til at opbygges ved en tysk gudstjeneste, og det desuden er hans overbevisning, at modersmålet ligeså lidt nu i den slags ting kan erstattes ved et fremmed, tillært sprog som det tyske, som i vor kirkefader Luthers tid ved det latinske.

Et par dage senere var der skolevisitats; præsten havde ingen meddelelse fået og var ikke til stede. Degnen og to lærere, som ikke kunde eller vilde undervise på tysk, fik øjeblikkelig deres afsked; to andre lærere, som allerede havde begyndt at undervise på tysk, beholdt deres embeder. Det var den 3. maj. Under våbenstilstanden efter Dybbøls fald var Feilberg i Ullerup hos sin fader; ved hjemkomsten modtog han en skrivelse fra den prøjsisk-østrigske civilregering i Flensborg om, at han var afskediget „på grund af den erklæring han havde afgivet ved sidste kirkevisitats, om at han ikke vilde medvirke til gennemførelsen af brugen af det tyske sprog i kirke og skole“. Da skrivelser indeholdt to håndgribelige usandheder — der havde ingen kirkevisitats været, og han havde udtrykkelig sagt, at han vilde lyde på budet om indførelsen af tysk — tænkte han først på at protestere, men opgav det, da han indså, at det vilde være til ingen nytte.

Det var en lørdag. Næste dag, 1. søndag efter trinitatis, skulde der begraves et lille barn, og de prøjsiske officerer havde forespurgt, om de tropper som lå der på egnen, kunde gå i kirke. Før gudstjenesten var han ude i sørgehuset for efter egnens skik at „tale den døde ud“. En del fulgte med til kirke, dog ikke mange, men ellers var kirken fuld af prøjsiske soldater. Han sluttede omtrent således: „jeg er afskediget og må gå; som en ærlig mand kom jeg, og som en



H. F. Feilberg, hans hustru og ældste datter o. 1864.

ærlig mand vil jeg gå, og jeg vil idag gentage Samuels ord: hvis okse har jeg taget, og hvis asen har jeg taget, og hvem har jeg gjort vold, hvem har jeg fortrykt, og af hvis hånd har jeg taget bestikkelse, så jeg derved lukkede mine øjne? og jeg vil give eder det igen. Det får at være mit sidste ord iblandt eder: har jeg forfordelt nogen iblandt eder eller gjort uret, er jeg villig til at gøre afbigt og betale og det både enkelt og dobbelt.“

Så rejste hustru og barn til Ullerup, selv blev han tilbage, til han havde fået kreaturer og redskaber solgt og bohavet sat omkring til bønderne. Så begyndte han under et frygteligt tordenvejr sin rejse til Ullerup. Der fik han pas hos den øverstkommanderende i Gråsten til at rejse med kone og barn til Als og videre; de overnattede i Hørup præstegård og sejlede næste dag fra Kejnæs til Assens, hvor hans fæster Nona, gift med toldforvalter Bruun, var bosat. Et par dage efter rejste de til Odense, og dær fik de under landemodegudstjenesten efterretningen om overgangen til Als.

Den fremragende kommunalpolitiker, etatsråd Wilh. Petersen var gift med Feilbergs moster Adolphine Købke, og under opholdet i deres hus bad fru Strøm i Marslev, hvis mand lå inde i rigsdagen, Feilberg om at være hjælpepræst derude. Efter nogen betænkning slog han til, og i de fredelige forhold vandt han ny kræfter. Først nu mærkede han rigtig, hvor langt han havde været nede, han kunde til at begynde med ikke regne det simpleste stykke. Men kræfterne kom igen, langsomt og sikkert, og han havde sin store glæde af at komme i forbindelse med de vakte fra Kærteminde-kredsen.

Næste forår rejste familien til København. De boede hos svigerforældrene i Torbæk, og dær blev deres andet barn, sønnen *Henning Frederik Feilberg* (nu skolebestyrer i København) født. Feilberg prøvede igen at tage timer hos frk. Zahle, men turde ikke gå ind på hendes forslag om at blive dær; han følte sig brudt, også eftervirkningerne af en koldfeber plagede ham, så det var en trang tid.

I denne sommer var det, han gjorde bekendtskab med botanikeren docent Didrichsen, som han ofte traf i Botanisk Have. En Dag sagde Feilberg til denne: „Bladet vokser jo ved basis, stænglen i toppen, hvordan går det da til, at de

blomsterløse stængler af *Juncus* (siv) vokser ved basis? — „Ja, det må De sgu nok sige, se, De kan finde det ud!“ svarede Didrichsen blot. Feilberg fandt da også senere ud af det; sagen var, at de såkaldte blomsterløse stængler var overudviklede støtteblade, og ved basis sad den forkrøblede blomsterstand.

Hen på sommeren tilbød pastor Strøm ham pladsen som hjælpepræst igen, men da han samtidig fik tilbud om en plads ved Odense skolevæsen, valgte han denne. Hans fader, der ligesom efter den forrige krig var så rystet, at han var nær ved at blive sindssyg, fik så den fredelige plads i Marslev og kom påfaldende hurtigt til kræfter igen.

Nu kom Feilberg til at tilbringe fire år i Odense, to som kateket og førstelærer ved borgerskolen, og to som lærer ved fru Heins's pigeskole. Af omgangen med byens og omegnens præster, ikke mindst af deltagelsen i *Ludvig Helvegs* sangforening havde han megen glæde. Et bekendtskab, som optog ham meget, gjorde han her. Lederen af det store Albanibryggeri, Theodor Schiøtz, som efter 1850 en årrække havde været lærer ved Rødding højskole, kendte Feilberg fra Ribe; det må have været botanikken, der har knyttet forbindelse mellem skoledisciplen og den ti år ældre apoteker i Gram. Hos ham traf Feilberg zoologen *J. C. Schiødte*, som han blev meget optaget af og bestandig siden søgte, hvor det var muligt, indtil hans død i 1884. For Feilberg stod det siden, som det måske var hans lykke, at han først traf Schiødte så sent i livet, at hans livsvej allerede var bestemt. Hermed vilde han sige, at et tidligt møde med Schiødte kunde have kastet ham ind i et naturhistorisk studium, som helt vilde have taget ham; men det arbejde, han nu kom til at gøre, var nok for ham selv og hans land af større betydning, end hvad han havde kunnet udrette som naturforsker, og vanskeligere at finde en anden til at gøre. Men Feilbergs udtalelser vidner tydeligt nok om, at også han har mærket den dragende tryllekraft, kan man næsten sige, der udgik fra Schiødte.

Arbejdet i skolen blev ham imidlertid for strængt. Feilberg mente nu, han igen turde begynde som præst, og da kom der opfordring til ham om at søge Brørup og Lindknud sognekald i Midtjylland, lige nord for den ny grænse. Det var ikke noget fedt kald, så han var betænkelig ved at søge det, men

Ludvig Helveg rådede til; man skulde ikke regne så nøje, når der blev kaldt på en. Så søgte han kaldet, og kultusministeren, hans tidligere provst Aleth Hansen, sørgede for at han fik det.

Det var imidlertid ikke efter deres hoved, som havde mest at sige i Brørup sogn; de var stærkt konservative i politisk henseende og havde udset sig en kendt højrepolitiker, den foran omtalte pastor Riis-Lowson fra Læk, som kunde bekæmpe den nyoprettede højskole i Askov. Men der var andre, som først og fremmest vilde have en *præst*; der var en ret stærk kristelig vækkelse på egnen, og i 30 år havde de haft en umulig præst i Brørup, en mand fra Eiderstedt, som især holdt til med nogle indflyttede angelboer, nu længtes de efter en mand, som virkelig vilde være præst. Det var nogle af disse folk, som efter Termansens råd henvendte sig til Feilberg. Men modstanderne gav ikke op; allerede inden Feilberg i fastelavn 1869 første gang kom til præstegården Præstkær, havde de skrevet et undsigelsesbrev, som lå og ventede på ham, og der fulgte flere efter.

Feilberg havde efter de urolige forhold i Mellemslesvig ventet at finde fred og ro blandt nørrejderne, og så brød krigen løs på mange måder med trusler om sognebåndsløsning og klager. Feilberg blev bl. a. beskyldt for grundtvigianisme, fuldstændig uden grund, men han var jo fætter og svoger til Nutzhorn i Askov og ven med Schrøder og Termansen, og hvad vidnesbyrd behøvede man så egentlig mere? Hans gamle skolekammerat Riis-Lowson kom en aften i besøg og sagde venligt, at han var øpfordret til at oprette en højskole i Eskelund, og også vilde gøre det, om det ikke vilde volde Feilberg fortræd. Feilberg sagde, at for hans skyld gjorde det ingenting, men frarådede det forøvrigt; men det skulde nu gøres, det var politik, og skolen begyndte med en snes elever, og da den havde stået tre år, endte den med én elev og to processer. Personlig var der intet i vejen mellem Feilberg og Riis-Lowson; men det gjorde Feilberg ondt, at han ingensomhelst støtte fik fra stiftsøvrighedens side, skønt han følte han havde den soleklareste ret. Sin ret til at komme sammen med sine venner både i menigheden og udenfor tålte han naturligvis ingen indgreb i; han rejste nu og da til Gammelby for at tale med Termansen eller til et

møde i Askov. Og da det blev ham klart, at gudfrygtige folk fra alle lejre søgte til kirken, og at mange tog imod ham med kærlighed, lod han tiden om at rette, hvad der endnu var i ulave.

Hårdt var det med det økonomiske. Der var en stor pension at udrede til formanden, præstegårdsforpagteren var på fallittens rand og kunde lige så lidt udrede sin afgift, som han holdt huse og mark i orden. Den gamle præstegård var så forfalden, at den slutte betydelige summer. Nogen penge havde Feilberg reddet fra sin tidligere virksomhed, men de forslog ikke her, hvor hvært år gav et underskud på omtrent 2000 kr. Der blev efterhånden seks børn, og trods den yderste nøjsomhed både for hans hustrus og hans eget vedkommende — han fik sin gamle faders aflagte klæder syet om til eget brug — gik det stadig tilbage. Sine sognebesøg, undtagen søndagsturene, måtte han foretage til fods, forsåvidt han ikke blev hentet, indtil nogle af bønderne gav ham en lille russer, som han så red rundt på.

Trods alt blev det i mange henseender en god tid. Alene det, at alle børnene endnu var i hjemmet, gav en samling på dette, der var højest velgørende. Kræfterne slog til ikke blot til arbejdet i det vidtstrakte kald, men til læsning med børnene, skriveri for sognefolkene og, hvad der ikke betød mindst, til arbejde ved drejeladet og skrivebordet, og til at begynde med også ved mikroskopet.

Drejeladet — ja det var en ny erhvervelse. I Odense havde Feilberg i skolen haft nogle børn af en velbegavet tyskfødt drejer, og naturligvis havde han, optaget som han var af al slags mekanik, undersøgt maskinerne, og talt om at det kunde være rart at have sådan en drejerbænk. Efter flytningen til Brørup var han på besøg i Odense, hvor han traf drejeren på gaden, og han spurgte: „når skal De så have drejerbænken?“ Feilberg havde da lige modtaget honorar for andet oplag af Spurgeons prædikener, og slog til, og så rejste drejeren selv over og stillede bænken op i Præstkær. Ved den hvilede Feilberg tit ud fra sit arbejde ved at løse en eller anden mekanisk opgave, og han blev en rigtig dygtig metalarbejder, så smeden i Darum senere kunde sige, når de kom til ham med noget kleinsmedearbejde: „nej, det må du gå til præsten med,“ ja selv skrædderen fra nabosognet måtte til ham

for at få sin symaskine i orden. En af de sidste ting, Feilberg brugte sit drejelad til, var en form, la Cour skulde bruge til at støbe lyslegemer i til Garuti-lyset (i 1894), kort efter kom det ud af huset.

Mikroskopet, som Feilberg beholdt til sin død men sjældent brugte i de senere år, havde en lignende betydning for ham. Han havde gjort den erfaring, at under et stærkt optagende praktisk arbejde, som sognepræstens er, trængte han til den afveksling, som et strængt videnskabeligt arbejde yder, enten det nu var løsningen af en mekanisk opgave, en mikroskopisk planteundersøgelse, eller ordbogsarbejdet senere. Hans undersøgelser af sivene standsede ikke ved det første resultat, som allerede er nævnt. En dag han gik til kirke, så han en lang sivstængel svaje for vinden, og følte trang til at undersøge hvorledes den kunde undgå at knække. Han fandt ved en ingeniørs hjælp forklaringen, og i Botanisk Forening meddelte han 27. oktober 1874 „en del iagttagelser om forskellige morfologiske, anatomiske og biologiske forhold hos *Juncus*“. Trods tilføjelsen i Botanisk Tidsskrift: „Vil blive optaget i tidsskriftet,“ er det aldrig blevet trykt; en enkelt tegning har Raunkjær brugt.

Men mikroskopet kræver samlet tid, og det hændte gang på gang, når glassene var bragt i stilling og deleapparatet stillet op, kom der bud efter præsten. Så måtte det hele igen pakkes ind, og til sidst opgav Feilberg helt at få mere udrettet ad den vej. Men han havde dog lært et førstehånds studium at kende med dets vanskeligheder og dets små sejre og den retvendthed overfor videnskabelige spørgsmål, et sådant arbejdes erfaringer giver.

Feilbergs læsning i Brørup-tiden er for en væsentlig del „Revue des deux Mondes“, som hans onkels halvbroder, amtmand Nutzhorn, i Vejle, lånte ham, men han har også læst andet. Imidlertid har netop læsningen af det store franske tidsskrift åbnet ham udsigt ud over den store verden og givet ham stof til foredrag og afhandlinger om opdagelsen af Ægyptens oldtidsminder, om et fransk fængsel under Ludvig den fjortende, om russerne i Sevastopol, om gadedrængene i Ny-York og om sicilianske eventyr (offentliggjorte i „Nordisk Månedsskrift“, som Ludvig Schrøder sammen med nogle andre udgav, i 1874—1876), og derfra får han de første

meddelelser om værker, som han senere skulde samle ind i sit bibliotek. Om også stykket om den amerikanske metodistpræst (sst. 1875) stammer herfra, tvivler jeg om; men det passer ellers godt sammen med de andre. En buddhistisk prædiken (sst. 1877) har han fra en bog om Japan, som han vist har fået af sin vidt berejste svoger Gottlieb.

Samtidig med at han således ser sig om i den store verden, samler han sig imidlertid til det, som videnskabeligt set bliver hans storværk, og forøvrigt ikke blot videnskabeligt, men også folkeligt.

Skønt han egentlig ikke var sprogmand, havde han dog allerede i Angel arbejdet sammen med Hagerup, og senere i „Fra Heden“ (i den ældste form) givet en hel del rent sprogligt stof. Efter Lyngbys død (15. februar 1871) har han stærkt følt, at arbejdet med det jyske nu manglede en mand, og han har naturligvis også lagt mærke til, hvordan man talte i hans ny egn. Dette blev dog foreløbig ikke til noget videre.

Langt nærmere lå folkeminderne ham. Som vi har set, var han lige fra begyndelsen abonnent på „Danmarks gamle Folkeviser“; allerede 1854 havde han indsendt lidt sønderjyske folkeminder til Sv. Grundtvig, i 1861 havde han, med en meddelelse om, at han havde skrevet „Fra Heden“ men ikke turde udgive den, sendt et par viser. Nu får han et stød til at tage fat igen. I 1872 satte hans gamle moster *Jane Købke* ham i stand til at rejse til Norge, hvor han traf sammen med præsten og folkelivskenderen Eilert Sundt og med ham rejste op gennem Gudbrandsdalen. På en afstikker til Gausdalen blev han meget syg på fjældet, men landhandler Sigurd Sivertson i Våge tog sig kærligt af ham, og han kom glad tilbage til Danmark, opfyldt af det, Sundt havde sagt ham om almuens kultur. „Jeg gled halvt uvitterligt ind i hele arbejdet uden at ane, at det var andet end en psykologisk-botanisk interesse. Botanikken havde optaget mig, den havde jeg på grund af tidmangel måttet slippe, men jeg levede daglig blandt mennesker med en anden kultur end min egen. Noget måtte jeg under et stærkt optagende udadventt liv have at sysle med, og så blev det mennesker og deres tale. Men oversigter, udsyn! Jeg havde jo ikke anet noget sligt, før Eilert Sundt nævnte for mig, idet han fortalte mig om en

lang „grødkrig“, han havde ført med lægerne, som påstod at den norske bondekone ej kunde koge grød, som hun havde gjort i 1000 år: *Bag bondens liv, som bag vort, ligger en kulturudvikling*, bondehjemmet er ingen curiosity shop (bunke af snurrepiberier).“

Når Sundts ord på den måde senere står for ham som en slags åbenbaring, skal det dog ikke glemmes, at de kun var det sidste glimt, der klart oplyste hvad han i forvejen skimtede. Kort før Norgesrejsen må han have skrevet den betydningsfulde afhandling om „Almuens sæd og skik i egnen mellem Ribe og Kolding“, der står i Nord. Månedskr. 1872, I (s. 321—354). Eilert Sundts bog om renlighedsstellet har her øvet en stærk indflydelse på ham, og han kan her bruge udtryk som: „Vi [dannede] gør den fordring, at andre skal indrømme, at de selskabelige former, hvorunder vi lever, har en hævd, stammer fra fædrenes skik, og har deres berettigelse som den åndelige dragt der passer for vort liv; men netop det samme — det er min overbevisning — kan med samme føje siges om almuesmandens liv. Han har taget arv efter fædrene, og hans husskiks og huslivs former er den åndelige dragt, der passer ham bedst, og som han kan fordre anerkendt og respekteret af os.“

„Jeg har under mit tidligere præsteliv sønder ude syslet med den opgave at forstå almuens liv, ikke blot sproget men livet [vi kan tilføje, at for hans bevidsthed stod det sådan, at det væsentlig var af religiøse grunde, for at vide, hvor han skulde finde sine tilhørere i kirken og ved husbesøg]... jeg har atter taget mit gamle arbejde op: forsøge på at forstå den danske almues liv; vi hører jo til et af Europas ældgamle folk, menneskelivet har ved vore livskår, vort lands beliggenhed, vor udvikling, fået sit særpræg og jeg ser på *almuens liv* med dets sæd og skik, dets livsformer og åndelige indhold som en kulturudvikling, der har sin rod i oldtiden, og derfra med mange mellemlid, gennem udvikling og forbedring, strækker sig ned til vore dage og, vil Gud, ikke skal blive stående ved, hvad der nu er nået, men end skal have en fræmtid.“ „Ulykken 1864 har slået dybe og smærtelige sår, men har dog vist også i mange måder bragt stærke åndelige rørelser ind i vort folk. Det rører sig uroligt både i by og på land, så gælder det, at vi lærer at forstå hinanden

tilbunds. Vi er et lille folk inden snævre grænser, og skal vi frem, må vi alle „løfte i flok“ uden gensidig mistænksomhed eller misforståelse.“

Med den forståelse i forvejen kan vi begribe at et enkelt ord af Eilert Sundt ligesom kunde kaste lys over det altsammen. Idet Feilberg vender tilbage til studiet af folkelivet, kommer han altså med videre syn, med en klarere forståelse af, hvor dybe rødder sæd og skik har, og omtrent samtidig med at han udsender sin første skitse, og beder læger, præster og bønder og ikke mindst lærere om at hjælpe sig med indsamling af stof fra hele landet, oplever han under samværet med Eilert Sundt den fulde forståelse af det, som allerede dæmrede for ham. Billedet er ved at få den fulde dybde, bredden skulde senere komme andensteds fra.

Stillingen i Brørup var efterhånden blevet god i mange retninger, men jo mere befolkningen sluttede sig til præsten, des større blev arbejdet også, og det blev til sidst for stort. Dertil kom de ulykkelige økonomiske forhold; til sidst kunde det ikke gå længer. Feilberg måtte søge et bedre lønnet kald, og det lykkedes ham, skønt ansøgningsfristen egentlig var udløbet, at få en ansøgning ind om det ledige kald i Darum og Bramming, og i januar 1876 blev han forflyttet dertil. Nogle af beboerne havde søgt om at få en yngre broder til hans svoger Gottlieb, som netop var blevet afskediget fra et slesvigsk embede, så modtagelsen var ikke særlig varm; men snart kom der et godt forhold mellem præstefamilien og sognefolkene, især i hovedsognet. Det var som om alting lykkedes for ham her ude i hans hjemegn. I kirken blev der stadig godt besøg, også af unge. Han prøvede at holde bibellæsninger, og folk kom også til dem. Han holdt vinteren igennem i skolen en aften om ugen enten oplæsning, tit af moderne digtning, eller foredrag, bl. a. om Darwinisme og om etnografiske æmner, og mange var glade for dem. Da formanden døde allerede i nådensåret, blev indtægterne rigelige, der blev penge til familiens brug, og gælden svandt år for år.

Kaldet var af overkommelig størrelse, men Feilberg selv beklagede dog, at den lange afstand hindrede ham i at komme i noget nærmere forhold til det dengang lille anneks sogn, og da nogle beboere herfra gav ham og hans hustru et stueur til deres sølvbryllup 1885, syntes han det var ufortjent. Det



H. F. Feilberg omkring 1870.

kan der nu vist alligevel være forskellig mening om. Men der blev nu igen tid til videnskabeligt arbejde og samtidig råd til at købe bøger. Så blev der ganske vist også begyndt på et videnskabeligt arbejde, som i omfang langt overgik alle Feilbergs andre; det var *den jyske ordbog*.

Selv om Feilberg lige fra Lyngbys død havde tænkt på, at nogen burde tage hans arbejde med det jyske sprog op, havde han, der jo ikke var sprogmand af uddannelse, ikke vovet for alvor at give sig i kast med arbejdet. Ligesom i Valsbøl fik han stødet udefra; præsten *Hans Dahl* (død 11. okt. 1921), den kendte forkæmper for sprogrenhed, sagde, at han måtte tage fat på den jyske ordbog, og han gjorde det. Den 7. januar 1877 skrev han sin første ordbogsseddel og „var — det havde jeg følelsen af — dermed fangen, og siden den dag har ordsedlerne fulgt mig vinter og sommer, i sorg og glæde, tusinder, titusinder, hundrede tusinder i tal — da jeg havde nået det første 100.000 til ende, opgav jeg at tælle.“

Ligesom da han i 1872 genoptog sit arbejde med folkets skikke, tro og liv, udsendte han også nu en opfordring til venner og gode mennesker om at hjælpe til med at samle ord og udtryk fra hele Jylland. Denne opfordring fremkommer i Nord. Månedsskr. 1878, I (s. 161) under titelen „Lidt jysk sprogfilosofi“, som indledning til „en begæring om støtte til et stort arbejde; jeg har ikke villet fremkomme offentlig med den, inden jeg i mit eget arbejde havde bund at stå på, og det tror jeg nu at have. Jeg har i længere tid samlet ind med det mål for øje, om Gud giver lykke og kræfter, at udarbejde en ordbog over det jyske landsmål, således som det tales i hele dets udstrækning fra syd til nord, og således at dets ordforråd, hvori der er gemt så meget af det ældgamle, kunde blive tilgængeligt for dem, der sysler med sprogenes videnskab. Jeg vilde da ikke nøjes med de ejendommelige, gammeldags ord, men, så vidt muligt, søge hele ordforrådet med talemåder og vendinger op . . . Og skulde dette bud finde ind ad døre, hvad jeg håber, hvor der kunde findes vilje og ævne til at give en håndsrækning, så vilde jeg bede om at få ordene meddelt så nær udtalen som muligt . . . Og vil nogen indvende: det er et stort arbejde! — så vil jeg svare ja, og føje til: med min tid og mine kræfter vil det tage år!

— og da fremtiden ikke ligger i noget menneskes hånd, sørger jeg for, at alt, hvad jeg modtager eller arbejder sammen, ligger redt og rigtigt, med anførelse af navn og adresse hvorfra modtaget, for at overgives til kongens bibliotek i København til brug for den, som kommer efter mig, om mine kræfter slipper op, førend enden er nået; ti det er et arbejde, som må blive gjort, om vort folk ellers får lov til at leve sit eget liv; og det må gøres snart, ti rundt omkring slides der stærkt på det gamle . . . Og jeg vil bede om, at ingen vilde betragte sit bidrag som ubetydeligt, eller mene det var intet værd; det er sket mere end én gang, at nøglen til et vanskeligt ords tydning er fundet i en ren tilfældig, lille bemærkning, som for meddeleren var næsten betydningsløs; — endelig et eksempel eller to på ordets anvendelse.

„Hermed fremlægger jeg da sagen og beder jyske venner hjælpe mig at gøre ære ad vort sprog, jeg tror, det er det værd!“

Hvad har han da bestilt i det år, der er gået siden den første ordsedel blev skrevet, eller siden han besluttede sig til at tage fat på det store arbejde, så han nu tør sige, at han i sit eget arbejde har bund at stå på!

Ja, han begyndte hjemmefra. For Midtslesvigs vedkommende kunde han let opstille ord og ordformer på grundlag af Hagerups, Koks, Lyngbys og sine egne trykte værker, en mængde ting fra Ribe-egnen huskede han godt nok fra sin barndom, og med Molbechs *Dialect-Lexikon* ved siden gennemgik han ordforrådet i Darum med fire indfødte mænd, to gårdmænd og to lærere, og overalt lydskrev han, hvad han fik at vide, optegnede sætninger og talemåder, søgte at få fat på ordenes forskellige betydninger, og på den måde lykkedes det ham virkelig at få et godt grundlag af sydjysk sprog. Men han skulde jo videre ud. Han måtte have hjælp af andre. En af dem, der havde banet vejen for ham, var den da nylig afdøde lærer *P. Kr. Madssen* fra Nes ved Lemvig (1851—76), som ikke blot selv samlede folkeminder til Sv. Grundtvig og jyske ord og talemåder (hans „sprogbog“ skal vi komme til senere), men også virkede ind på alle, han traf sammen med på Staby højskole og Jælling seminarium, for at få dem til at samle. Marius Sørensen, som nu i mange år har været lærer ved Jælling seminarium, var hans kammerat fra Staby,

ligeledes J. Jørgensen fra Vilslev, senere lærer i Staby, som sendte Grundtvig og Feilberg en del, og P. Kr. Toksvig fra Skarrild sogn sønden for Herning, også daværende højskole-elev J. Kjær fra Søvind — senere en af Feilbergs bedste medarbejdere, nu præst i Vrå i Vendsyssel — hører til dem, han har påvirket. Han samlede folkeviser til E. T. Kristensen, og stod i forbindelse med de unge seminarister *Laust Røjkjær* fra Holmsland (død tidlig som lærer i Hellum i Vendsyssel) og *P. K. Thorsen* fra Sejerø (den senere kendte sprogmand). Feilberg havde på Askov højskole hørt om P. Kr. Madssens efterladte „sprogbog“, men et brev, han straks skrev til Sv. Grundtvig (22. Februar 1877), førte ikke til noget, da bogen var blevet borte; først i april 1878 lykkedes det den unge lærer Torben Jensen at opspore og redde håndskriftet, og der gik endda nogle år, inden Feilberg fik fat på det. Røjkjær satte sig allerede i 1877 i forbindelse med Feilberg, og han blev den første meddeler i større omfang, der ydede sin hjælp.

Dernæst fik Feilberg på Det kgl. Bibliotek gennemset Lyngbys store efterladte samlinger dels fra Sønderjylland, dels fra Himmerland, og han fik lov at låne dem over til Darum, imod at han byggede en lille ildfast udbygning til præstegården. Han samlede stadig blandt sin omgang i Darum. Da han havde fået et betydeligt stof samlet og ordnet, påtog vandinspektør (senere justitsråd) *Palle Fløe* og hans søster Margrethe i Vostrup ved Tarm sig at gennemgå hele stoffet med ham, og gennem ham kom han i forbindelse med fisker og gårdmand *Laurids Bollerup* fra Holmslands klit, som skaffede ham en mængde meddelelser om fiskernes liv, redskaber og mål.

Her må der siges noget om Feilbergs arbejdsmåde. Han beklagede ofte, at han i tidligere tid havde måttet forsøge sig frem og ingen vejledning havde kunnet få; i årenes løb dannede han sig en metode, som var udmærket, og det varede for øvrigt ikke så længe, inden metoden var nogenlunde i orden. Han sparede i førstningen for meget på papiret. En mængde arbejde kunde senere have været sparet, om han havde nøjedes med at sætte en enkelt del på hver oktavseddél. Der er sedler som har måttet skrives om to gange, fordi det senere tilkomne stof ikke kunde ordnes på den op-

rindelige seddel, ja ikke engang kunde få plads på den. Ligeledes blev han med årene mere og mere kræsen med papir og blæk; det skulde kunne holde sig, så hans optegnelser kunde bruges efter lang tids forløb. Også hans skrift, der fra først af nok var smuk og tydelig, men temmelig spinkel, blev med årene noget større, og han brugte grovere pen, altsammen for tydelighedens skyld. Den som har prøvet at læse Dyrlunds til tider næsten mikroskopiske skrift, vil påskønne hvad Feilberg her har gjort.

Førsteoptegnelsen blev i de senere år altid gjort på sedler i sedez (omtr. som en fjerdedel af en almindelig brevside), og de blev gjort således, at alt hvad der var let at forstå kun blev antydet, men lydskrift, navne og lign. altid skrevet tydeligt. Var der mange sedler fra samme sted eller udskrevne af samme bog, sparede Feilberg tid ved ikke at skrive kildens navne på hvær seddel, men sedler samme steds fra blev bundet sammen i små bundter. Han havde lavet sig et lille håndtrykkeri, og så kunde tjænestepigerne og børnene om aftenen sidde og more sig med at trykke kildehenvisningerne på sedlerne. Så var den tid tjænt.

Når så nogle tusinde sedler var beskrevne og stemplede, kom ordningen efter bogstaverne, og så kom indskrivningen på oktavsedlerne, de egentlige ordbogssedler, som lå i de store blikkasser, omtrent 3000 i hvær. Og på disse blev så alt skrevet ind på sin rette plads, så sedlerne uden videre kunde bruges til at trykke efter. Da han i sine senere år tog sig for at gennemgå de store indiske sagn- og eventyr-samlinger, lagde han ganske vist sedlerne ind i bogstavorden, men for at de kunde være lette at kende, hvis nogen skulde få lyst at skille dem ud til særligt brug, benyttede han en svagt grønlig karton til disse sedler (herfra har stednavneundersøgelsen fået ideen til i sit navnerregister at bruge forskellig farve navnekort til originalbreve og afskrifter, så Feilberg har på den måde allerede dannet skole.)

Feilberg skaffede sig arbejdsro til sin ordbog ved at stå op før nogen anden i huset og ordne og indføre sine ord i de stille morgentimer. Og således skred ordbogen fremad, og den blev til en virkelig *ordbog*, som såvidt muligt medtog alle de ord, der bruges, ikke blot de sære og i skriftsproget ukendte, som Molbechs. Aasens norske ordbog var langt

mere hans forbillede. Ved nyårstid 1881 er den første udarbejdelse af bogstavet A til ende og B godt begyndt, den 23. februar er B færdigt. Så bliver de to første bogstaver påny gennemgået og udfyldt med Molbechs Dialect-Lexikon som hjælpebog, og den 4. maj ligger de færdige.

Nu var der tid og råd til en lille hviletid. Feilberg bestemte sig til at tage til det 2. nordiske filologmøde i Kristiania, og han tog sin 19årige datter Astrid med (det første nord. filologmøde i København, som blev holdt i 1876, havde han ikke deltaget i). Mødet blev holdt i dagene fra 10. til 13. august 1881 under Madvig som formand. Det var sidste gang, Madvig tog del i et sådant møde, og han var utvivlsomt den, der frem for alle blev hædret, og han indledede mødet med et fortræffeligt foredrag om det spørgsmål: „Hvad er sprogvidenskab“, som vakte almindeligt bifald. Anderledes brændstof var der i mødets slutningsforedrag, som Sophus Bugge holdt „om enkelte nordiske myters oprindelse“, men Wimmer afledede behændigt spændingen og fik forsamlingen til at mødes i en personlig tak til Bugge. Men et andet, på sin vis ligeså betydningsfuldt foredrag blev holdt af J. A. Lundell på det andet fællesmøde: „Om dialektstudier med særligt hensyn til de nordiske sprog.“ Her skal vi ikke gå ind på en omtale af dette foredrag så lidt som på enkeltheder i den temmelig lange forhandling, som fulgte efter, undtagen for et enkelt punkts vedkommende. *Vilh. Thomsen* havde fået Feilberg til at lade trykke nogle prøver på jyske folkemål med den lyngbyske lydskrift, disse fremlagde Feilberg ved mødet og gav en kort redegørelse for sin betegnelse, og ved et senere møde oplæste han, Lundell og Johan Storm prøver på forskellige nordiske folkemål. Derved havde han slået til lyd for sit arbejde i en anden kreds, videnskabsmændenes, og dette var jo også nødvendigt.

Boghandler M. V. Feilberg i Kristiania, en fætter til hans fader, tog sig venligt af sine slægtninge, og efter mødet foretog hans svigersønner sammen med Feilberg og hans datter, Sv. Grundtvig, Wimmer, lektor Nils Linder fra Stockholm og docent Adolf Noreen fra Uppsala en tur til Ringerike, som var til stor glæde for alle deltagerne.

Efter hjemkomsten tog han igen fat på sit arbejde. Under et af hans besøg på Det kgl. Bibliotek havde bibliotekar

C. Weeke foreslået ham at skrive et stykke til tidsskriftet „Fra alle Lande“. Feilberg havde dengang ment, at det kunde han ikke, men nu var han i de lyse sommermorgener begyndt at arbejde med noget, der mindede om hans tidligere forsøg i folkelivsskildring, men som skulde have noget videre syn og bredere grund at bygge på. Hans „Fra Vesterjylland“ kom 1882 i „Fra alle Lande“s 35. og 36. bind, og det fik mere at betyde, end Feilberg havde tænkt, som vi senere skal se.

Lad os med det samme omtale et par besøg fra disse tider. En slags afsked med noget gammelt var den udflugt „Botanisk Forening“ foretog til Ribe-egnen under ledelse af hans ven fra Studentersangforeningen, prof. Joh. Lange. Feilberg havde dem som gæster i Darum og havde lånt en lille dampers i Esbjerg, hvormed de foretog en fornøjelig udflugt til Skallingen.

Som et bud fra en helt anden verden kom den engelske præst Marmaduke C. F. Morris fra Yorkshire. Han havde under arbejdet med nordengelsk folkemål fået lyst til at lære jysken at kende og kom derfor til Darum. Hans overraskelse, da han så en rok i brug, var overordentlig, men dengang var det jo endnu et ganske almindeligt syn her i Jylland, skønt spinderokken for længst var gået af brug i England. Han besøgte forøvrigt også senere Feilberg i Askov, og der har været en livlig brevveksling imellem dem.

I sommeren 1882 havde han besøg af sin rejsefælle fra Norge Nils Linder og en ung student fra København, Axel Olrik, som i visse henseender skulde blive hans lærer, så ung han var. For øvrigt var han nogle gange ude at rejse, én gang denne sommer til Silkeborg-egnen for at lære noget østjysk. Han tænkte også på at lave sig kort over sprogskel i Jylland og rejste i den hensigt hyppigt til Askov og udspurgte højskoleeleverne. Forøvrigt samlede han ind, hvor han færdedes, i selskaber og jærnbankupeer, og i sit hjem, når de havde piger fra andre egne.

I 1882 offentliggjorde han også i „Nordisk tidsskrift i filologi“ (ny række VI) sin „Plan for en ordbog over jysk folkemål“, som „Universitetsjubilæets danske Samfund“ samme år udgav i særtryk. Hans plan er, at *hele* det jyske ordforråd så vidt muligt skal indsamles og medtages, ikke

blot det sjældne og mærkelige, men lige så fuldt det mest dagligdags. Stamordene skal oplyses i så stort omfang som det blot er muligt med deres lydform i de forskellige egne, deres bøjning og betydninger, oplyst ved eksempler, medens fuldstændighed ikke tilstræbes med hensyn til sammensatte og afledede ord, og endelig skal de kulturminder, sproget gemmer, fremdrages og forklares, så vidt han ævner det. En henvisning til beslægtede ord i de nærmest stående sprog tilføjes „til oplysning for dem, der forstår mindre end jeg“, men ellers er det ikke meningen at gå ind på ordenes afstamning (etymologi).

I 1883 døde Sv. Grundtvig, og så blev der igen kaldt på Feilberg. Ganske vist efterlod Grundtvig sig en lovende arvtager i Axel Olrik, men han var jo kun 19 år endnu, og ganske vist havde Jylland en enestående folkemindesamler i E. T. Kristensen, men han kunde jo heller ikke overkomme alt, og noget måtte der gøres. Feilberg var med til at stifte „Dansk samfund til indsamling af folkeminder“ og blev formand for dette samfund, så længe det bestod; udgiveren af samfundets tidsskrift, E. T. Kristensen, og kassereren, Chr. Bågø, var dog nok dem, der her gjorde det største arbejde, men både ved den nærmere forbindelse med E. T. Kristensen og ved de mange bidrag, også af sproglig art, tidsskriftet „Skattegraveren“ bragte, fik Feilberg meget nyt til sin ordbog og til sine folkelivsarbejder.

I 1886 var Feilberg og hans datter igen til filologmøde, denne gang i Stockholm, men han var ikke rask og fik ingen rigtig glæde af det. Det var ved denne lejlighed, en del ivrige forkæmpere for en forbedret sprogundervisning stiftede foreningen „Quousque tandem“, og det var med Feilbergs pen, man nedskrev udkastet til lovene for denne forening. Feilberg har aldrig taget aktiv del i reformkampen, men han følte sig i overensstemmelse med de unge, ikke mindst fordi han selv havde lidt under dårlig undervisning i de levende sprog. En af de ivrigste blandt de unge, Otto Jespersen, blev hans nære ven og kom til at læse en korrektur på største delen af ordbogens første bind, han begyndte på det som student og afsluttede det som professor. (Under hans udenlandsrejse har nuværende professor Chr. Blinkenberg læst korrektur på et par hæfter. Med 2. binds begyndelse overtog

jeg bestillingen og har på et par ark nær læst en korrektur på de tre sidste bind).

Omtrent ved denne tid er det, at Feilberg for alvor lærer den engelske antropologiske forskning at kende, ligesom han nu begynder at samle sit bibliotek. Grunden blev lagt ved, at Universitetsjubilæets danske Samfund på forhånd udbetalte 500 kr., som senere gik af i honoraret for ordbogen, så blev der efterhånden købt ind mest fra udenlandske antikvater, venner i de forskellige lande sendte ham deres egne værker og skaffede ham nu og da sjældenheder, senere fik han fra Carlsbergfondet et mindre beløb årlig til tidskrifthold og bogindkøb, og på den måde skaffede han sig efterhånden en bogsamling af enestående rigdom med hensyn til alt, hvad der angår folkeskik og folkedigtning verden over.

At han således blev samler i større stil, hænger sammen med, at han kom til at stifte bekendtskab med Tylors og Andrew Langs værker. „Folketroens mangfoldige løjerlige udslag, sammenhængen i dem, fornuften gik op for mig ved at læse Andrew Langs „Custom and Myth“ og Tylors „Primitive Culture“.“ Den betragtning, at mennesker trods alle forskelle dog altid er mennesker, og at menneskers tankegang verden over er mere præget af den åndelige udvikling, samfundet er nået til, end af stamme eller livsvilkår i ydre forstand, medfører, at man har lov til at søge forklaringen af det ubegribelige i halvt eller helt civiliserede samfund, hos folkeslag der står på et mindre udviklet, et mere „primitivt“ trin, hos et „naturfolk“, som man med et mindre heldigt udtryk har kaldt dem.

Allerede tidligere har han ganske vist været opmærksom på, at lege, eventyr og sagn fandtes ud over flere lande, men det der her er tale om er ikke „vandrende“ folkeminder, men ting som er fælles fordi de på hvært sted selvstændigt er groet ud af den samme almenmenneskelige sjælebygning under nogenlunde ensartede kulturforhold. De to ting må vi vel skelne imellem. Når Feilberg i 1887 skriver en afhandling om „Fællesskab blandt folkene i skik, eventyr og leg“ (Historisk Månedsskrift IX), finder vi i den endnu næsten kun „vandringer“, det er endnu væsentlig den tyske forskning (Kuhn, Max Müller, Liebrecht) han bygger på, og i hele ord-

bogens første bind vil vi væsentlig finde henvisninger til værker, som stammer fra denne skole, først hen i bogstavet H mærker vi stærkere indflydelse fra den engelske skole (Mélusine, Folklore Journal, Andree, Fr. S. Krauss), men fra nu af vil vi stadig hos Feilberg ved siden af „vandrings-teorierne“, som til en vis grad altid bevarer deres gyldighed, finde den „antropologiske opfattelse“ stærkt fremtrædende. Inden vi går over til nærmere at redegøre for dette ny afsnit i Feilbergs videnskabelige udvikling, må vi imidlertid vende tilbage til ordbogen. Blot skal vi endnu, for at give en forestilling om, hvorledes Feilberg under arbejdet udvider sin synskreds, nævne at i den foreløbige meddelelse i 1. hæfte af ordbogen nævnes omtrent 35 trykte værker, som er benyttede, og af disse er kun få udenlandske. I fortalen til 1. bind (1893) nævnes omkring 400, men i den endelige litteraturfortegnelse i tillægsbindet omtrent 1000, et tal, som dog ikke på langt nær angiver, hvor mange bind Feilberg da har gennemgået og udskrevet til brug for sine samlinger. Men altså, vi må tilbage til ordbogen.

Lad os allerførst se på dens ydre historie. Den begyndte at udkomme i 1886, og i de første år udkom der gennemgående to hæfter (160 sider) om året. Det var imidlertid et dyrt værk at udgive på grund af den vanskelige sats (så vidt jeg ved, har under hele ordbogens trykning kun to sættere arbejdet med den, og deres arbejde fortjæner den største ros), så fra 1895 måtte Universitetsjubilæets danske Samfund gå ned til ét hæfte årlig. Det var Feilberg, som jo var en ældre og ingenlunde stærk mand, meget magtpåliggende, at arbejdet kunde fremmes så stærkt som muligt, så trykningen kunde foregå under hans eget tilsyn. Hvad dette betød, vil man måske kunne forstå, når jeg oplyser, at ved læsningen af 1. korrektur slog han hvært eneste citat efter og undersøgte om det var rigtigt, og dette arbejde kunde næsten ikke udføres af nogen anden. Både han og Thieles bogtrykkeri gik da ind på den ordning, at trykningen fortsattes uden afbrydelse, selv om der var trykt mere, end der skulde udkomme, og betalingen til forfatter og trykkeri skulde så først ydes, når udgivelsen fandt sted. I sommeren 1902 lå således over 4 hæfter færdigtrykte, hvad jo vil sige, at forfatter og trykkeri stod i betydeligt forskud til udgiverne. Men

i 1902 blev der bevilget samfundet et betydeligt forhøjet offentligt tilskud, og nu kunde der igen komme to hæfter årlig, så sidste hæfte (44.) udkom 1914, kun tre fjærdingår efter at sidste ark var røntrykt.

Udarbejdelsen af ordbogen var allerede vidt fremskreden, da trykningen begyndte. Vi har allerede set, at B var renskrevet i foråret 1881, og siden var det gået jævnt fremad, så hele bogen var udarbejdet i slutningen af 1887. Men den blev ved at vokse, Grønborgs optegnelser på vendelbomål kom ud og måtte naturligvis helt udskrives. *P. K. Thorsen* udgav 1886 sine „Bidrag til nørrejysk lydlære“. Seminarielærer *C. M. C. Kvolsgaard* havde Feilberg tilskyndet til at skrive sit „Fiskerliv i Vesterhanherred“, udg. 1886; senere kom hertil „Spredte træk af landbolivet“ (1891) og han fik endda andre oplysninger fra ham privat. P. Kr. Madssens „sprogbog“ med sine 3000 jyske ord havde han allerede 1882 fået til låns fra Sv. Grundtvig. I Røjkjærs eftermand som lærer i Hellum, *A. Grøn* fra Agger fik han i en årrække en flittig og højtbegavet medhjælper for de nordjyske mål, og samtidig voksede mængden af henvisninger til danske og udenlandske værker, altsom hans bogsamling voksede. Der blev som følge heraf mange tilføjelser at gøre, men de små sedler lå i orden, så det var forholdsvis let at føje tillæggene ind på deres plads. Det blev imidlertid ikke ved ét gennemsyn, fordi tilføjelserne stadig blev ved at komme, men måden var stadig den samme. På et sted i det udarbejdede manuskript gik Feilberg roligt frem med indførelsen fra seddel til seddel; kom der så bud fra Thiele, at det indleverede manuskript var udsat, blev der optalt 400 sedler, som blev nummererede fra 1 til 100, afvekslende med blå og rødt, og så blev der set efter, om der var nogle sidste tilføjelser at gøre til dem, og så kom turen igen til den del, som for tiden var under gennemsyn. Det var Feilberg en samvittighedssag, at hele ordbogen til enhver tid skulde foreligge i trykfærdig stand; hvis han så skulde falde fra, og han regnede stadig med den mulighed, så kunde det foreliggende ialfald trykkes som et helt værk, hvis ingen vilde påtage sig at indføre tillæggene.

Men hvorledes vilde ordbogen blive modtaget? Da han i 1878 søgte om statsstøtte til udarbejdelsen, fik han afslag

trods Sv. Grundtvigs anbefaling. At de yngre universitetslærere Wimmer og Vilh. Thomsen (og naturligvis hans gamle ven Stephens) interesserede sig for den, var ham jo en glæde; men vilde den tilfredsstillende dem, sådan som den blev? Hvordan han længtes efter et venligt ord, ser vi af hans tak til Axel Olrik i efteråret 1887 for et brev, „fordi det sagde mig, hvad jeg trængte til at høre, at den bog, der har kostet mig så usigelig meget arbejde, virkelig er sprogforskerne til tjeneste.“

Endnu mere glad blev han for den omtale, hans ven fra Kristiania og Stockholm, *J. A. Lundell* i begyndelsen af 1889 gav de tre første hæfter i „Nyare bidrag til kännedom om de svenska landsmålen og svenskt folkli“ VI (Sm. medd. s. CXCIII flg.). Lundell kalder ordbogen, der fordringsløst kaldes „Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål“, et hovedarbejde indenfor den skandinaviske sprogforskning; planen for ordbogen godkender han fuldstændig, ikke mindst afholdenheden i retning af at give ordenes afstamning. „Etymologien er en disciplin, som kræver sin egen mand; den etymologiske bearbejdelse kan gøres nårsomhelst senere; det er lettere at finde en studerekammerlærd der er i stand til at udføre en sådan bearbejdelse, end at finde en mand der som Feilberg med videnskabelig samvittighed og videnskabelig takt forener det mest fortrolige kendskab til folkets ydre og indre liv.“ „Går vi så over til en undersøgelse af hvorledes planens tillæmpning tager sig ud i de tre første hæfter, vil vi finde, at udførelsen står fuldtud på højde med planens fortræffelighed“. Der gøres enkelte indvendinger mod småting i den typografiske udførelse, som Feilberg straks tog hensyn til (fra ark 33 af). „Betydning og anvendelse oplyses ved en stor mængde talemåder, ordsprog, rim o. lign., stundom citat efter trykt kilde, men sædvanlig efter forfatterens egen iagttagelse. Rigdommen på ægte „fraser“ udgør et af det foreliggende arbejdes store fortrin. Næsten alt hvad vi i forvejen har af ordbøger, er snarere ordlister end ordbøger. I Feilbergs ordbog er artikler på 1—2 spalter ikke sjældne. Desuden meddeles en stor mængde ordsprog, vejrkendemærker, vittigheder, byremser, navne- og håndværksrim. Ordbogen er rig på folkløse af alle slags: lokkenavne til dyr, børnerim; lege, spil og legetøj beskrives; folketroen er rigt repræsenteret. Feilberg har foruden sine egne samlinger

benyttet E. T. Kristensens „Jyske folkeminder“ og „Skattegraverens“ omfangsrige optegnelser; og han citerer flittigt af visser og eventyr alt hvad der kan tjæne til oplysning om et ord og dermed sammenhængende forestillinger. Kulturhistorisk-etnografiske oplysninger meddeles, redskaber beskrives, der henvises til ord med lignende betydning osv.

„Feilbergs ordbog er en fuldstændig encyklopædi for alt, hvad der angår den jyske almue. Som dialektordbog overgår arbejdet alt hvad Skandinavien i forvejen ejer i den retning; den overgår Aasens norske ordbog, som for sin tid var et mesterværk, med hensyn til dialektformernes nøjagtige gengivelse og ved sin fraseologiske og kulturhistoriske rigdom. Og dog er Feilbergs ordbog et ekstraarbejde, af en mand hvis embede og daglige beskæftigelse ellers ligger temmelig fjærnt fra filologi og videnskabelige sysler. Det er et storværk. Vi vil ønske forfatteren sundhed og kræfter og et langt liv for at føre den jyske ordbog til ende. Dersom kulturvidenskabens krav overhovedet fra statens side kunde regne med den beskyttelse, som dens humane og nationale betydning giver den ret til, så burde staten sørge for, at Feilberg kom til, uforstyrret af andre bestillinger og bekymringer, udelukkende at arbejde med den jyske ordbog.“

Denne anerkendelse fra den sagkyndigste side — Lundell var og er jo redaktør af nordens største tidsskrift om folkelmaal og folkeminder — står ved sit værd den dag idag, desværre også i det punkt, at Feilbergs ordbog endnu ikke har sin lige med hensyn til noget andet nordisk dialektområde. Ja, vi må endda sige, at Lundells anmældelse på en måde kom for tidlig, idet Feilberg netop ved denne tid udvidede ordbogens plan til at omfatte henvisninger til de andre nordiske landes, ja til dels også til fjærnere stående folks, folkemindelitteratur, så Feilbergs ordbog er blevet en ren fundgrube for alle, der ønsker at kende *nordisk* folkeskik, ikke blot jysk.

Om Feilberg ellers vilde være enig med Lundell på alle punkter, er jeg ikke vis på. Lundell fremhæver med fuld føje Feilbergs fortrolige kendskab til folkets ydre og indre liv. Men dette kendskab var væsentlig vundet ved den færden ude blandt folk i det praktiske liv, som hans embede medførte, og jeg skulde tro, at Feilberg snarest regnede det for en fordel, netop for hans videnskabelige arbejde, at han

havde et andet praktisk arbejde ved siden deraf, blot det var et overkommeligt arbejde. Feilberg sagde engang på sine gamle dage, at den eneste stilling han havde søgt, og den eneste titel han havde ønsket, var som præst i den danske kirke. Frivilligt var han næppe gået ind på en ordning, der gjorde ordbogen til hans eneste arbejde, hvor ærefuld en sådan ordning end kunde være for ham.

Lad kendsgærningerne tale om den sag. I 1887, da han var færdig med første udarbejdelse, følte han kræfter til at tage fat på noget andet ind imellem. Fra „Udvalget til folkeoplysningens fremme“ fik han opfordring til at overlade det „Fra Vesterjylland“ til optagelse blandt dets skrifter, og så fik han lyst til at omarbejde det, så det kunde blive fyldigere og bedre. Det blev „Dansk Bondeliv, således som det i mands minde førtes, navnlig i Vestjylland“ [I]. 1889.

Han beholder med rette forspillet fra „Fra Vesterjylland“. Hvad han dær har sagt, kunde han ikke sige bedre: „Maleren dypper sin pensel i farver, og så forstår han at frembringe et billede, hvor skygge og lys blandes i de fineste overgange, medens tilskuerens sind gribes ved at se det, således træder alt naturligt frem for hans øje. En anden beskednere kunst samler tålmodigt små, forskelligt farvede stene og gør forsøg på at sammensætte et billede af dem; nærved sét kendes alle sammenføjningerne, men i nogen afstand smelter de sammen, og ufuldkommenhederne opdages ikke længere. Et sådant mosaikbillede, samlet af tusinde enkelte små stykker, har forfatteren af nedenstående linier søgt at danne for at tegne et folkeliv, som han i årenes løb har lært at kende og elske, og han har nærret det håb, medens personer og billeder drog forbi hans øje, at bidrage noget til et retfærdigere syn på almuens liv hos mennesker, der står det fjærnt. *Vi er for få her hjemme til at gå hvær sine egne veje i misforståelse og miskendelse.*

„Det er så almindeligt tilfældet, at man ved rejser i fremmede egne søger at få kundskab ej blot om landenes natur og frembringelser, men ikke mindre om beboernes sæder, tænke måde og skikke; men næppe ret mange af dem, som bor inden byernes porte, tænker på, at der lige udenfor også findes et folkeliv, om det end den meste tid dølger sig, således som den plattyske digter Claus Groth så klart og smukt har udtalt dette.

En egen verden bor i bondens hjem,
 hvo klare øjne har, kan snart den finde.
 Nu kommer den tit sky og dæmpet frem,
 men se kun rigtig til, — den er derinde!
 Og har du hjærte så for hvad du så,
 den lille verden vil til hjærtet tale
 og snart så broget rig for tanken stå,
 som nogen digter kan få lyst at male.

„Det er sandt, der skal opmærksomhed og forståelse til for at komme ind i den stilfærdige skjulte verden, hvori bondens liv dølger sig; det er også sandt, at billedet hist og her har mørke skygger, og der her og der findes råhed og meget andet, der ikke er af det gode; men der er tillige meget både sandt og smukt, og for kulturhistorikeren har et indgående studium af folkelivet sin særlige interesse ved de mange mere eller mindre dunkle minder, det gemmer om svundne tider, hist og her kan man vel endogså træffe et stykke lyslevende middelalder. Det er jo klart, at det mest nationalt ejendommelige hos et folk må søges hos almuen. Når vi, der er gået universitetsvejen, mødes med udlændinge, franskmænd, engelskmænd, tyskere, der omtrent har samme stilling, overraskes vi ved at se, hvor meget vi har tilfælles trods vor forskellige nationalitet, ganske simpelt fordi vor dannelse er ikke væsentlig dansk men europæisk.

„Med bonden forholder det sig anderledes; lever han i sin stand og med sin stand, så står han i et ældgammelt dansk kulturliv, forplantet i al stilhed fra slægt til slægt, og om end i dette århundrede stærkt påvirket af oplysningen og andre samfundsmagter, så dog endnu såre ejendommeligt og tiltrækkende.“

Bogen selv er for en væsentlig del optryk af stykkerne i „Fra alle Lande“, men der er kommet meget nyt til. Feilberg nævner selv stykkerne om kvindearbejdet på gården og om de festskikke, der knytter sig til årets forskellige tider, men der er også et stort nyt stykke om „den store handel“, studehandelen sønderpå, en hyggelig skildring af teglovnspassiaren, et stykke om oplysningen, der drager linierne helt op til nytiden, et stykke om hyrdelivet, og desuden en del enkelte, tit spøgefulde træk, som liver op i billedet.

C. W. von Sydow siger, at det er „den bedste almueskildring, som eksisterer på noget sprog. Ingen har tidligere

givet så alsidig og levende en skildring, helt bygget på personlig oplevelse og dyb forståelse.“ Men næsten mest rammende er, hvad han anfører som udtalelse af en skånsk bonde, der havde læst bogen: „det er den bedste bog jeg har læst, for det er sandt, hvært eneste ord i den!“ Så godt er altså det fælles danske — man kan måske gerne sige det fælles nordiske — ramt; så meget mere kan vi da vide at Feilbergs ønske er gået i opfyldelse: „at mine jyske landsmænd, som denne bog når til, vil kendes ved den som et stykke af deres eget kød og blod.“

Endnu blot en ting om denne i sandhed folkelige bog med en folkelig opgave: skønt Feilberg med vilje her undgår al lærdom, har han til gavn for de læsere, der vil benytte den til forskning, forsynet den med et godt sagregister og vedføjte stedangivelse ved alt det, han ikke bestemt vidste var almen kendt. Selv i sådan en folkebog sover hans videnskabelige samvittighed ikke. Bogen har vidst at vinde sig venner; den foreligger nu i det fjerde store oplag.

Men denne bog har været forløber og forbillede for en hel række andre. Kvolsgaards skyldes allerede indtrykkene fra den første form (Fra Vesterjylland), men senere er der kommet en række skildringer fra andre egne, ikke mindst fra Sjælland. Som de betydeligste kan vel nævnes Fr. L. Grundtvigs „Klokkergården“ fra Falster og Karoline Graves „Ved Halleby å“, den første fremstilling af husmændenes og småhåndværkernes kår, som foreningen „Danmarks Folkeminder“ med god grund tilegnede Feilberg på hans 90-års fødselsdag.

Samme år (1889) indsendte Feilberg til Svenska Landsmålen sin afhandling om Bro-brille-legen, men den blev først færdigtrykt og udgivet 1905 (Sv. Ldsm. XII,4). Den var, da den blev skrevet, den første sammenlignende undersøgelse af en legs udbredelse og oprindelse, men var efter Feilbergs egen mening allerede delvis forældet, da den udkom.

Børnene var nu alle vokset til, den ældste datter blev gift i 1888, den ældste søn blev teologisk kandidat og lærer hos frk. Zahle, de tre yngre sønner gik over i praktisk arbejde, den ene som smed, den anden som gartner og den tredje som tømrer. Også den yngste datter var nu voksen. Men samtidig mærkede forældrene, at det gik tilbage med deres kræfter, som de jo heller ikke havde sparet. Især kunde

Feilberg ikke godt tåle den lange ridetur, tit i barsk vejr, til annekskirken; sygdom slog sig til, så han ikke kunde lede den generalforsamling i folkemindesamfundet, hvor dets opløsning blev vedtaget, og til sidst syntes hans broder Peter Feilberg, at han skulde prøve, om en udenlandsrejse ikke kunde hjælpe, og bragte ham penge til at foretage den for. Feilberg havde ikke megen tro til, at det kunde hjælpe, men rejste dog, først til Harzen, derfra til Weimar, hvor han fandt venner i folke-mindeforskeren *Reinhold Köhler* og hans søstre, men måtte lægge sig ind på diakonissestiftelsen for at komme lidt til kræfter. Senere tog han til Jena for at høre Kluge. Her stiftede han bekendtskab og venskab med den svenske sprogmand og runeforsker *Erik Brate* og hans hustru, malerinden *Fanny Brate*, som har malet Feilbergs portræt; hos dem har han og hans yngste datter senere tilbragt en sommer, og ved denne lejlighed forberedte Feilberg deres ældste datter til konfirmation, vistnok den eneste gang han har virket som præst udenfor det danske monarki.

For øvrigt kan der være nogen tvivl om, hvorvidt Feilberg nogensinde har været lovlig indsat præst i kongeriget. Han havde ved sin ordination og ansættelse som kapellan i Solt aflagt de løfter, som krævedes i hertugdømmet, men disse var ikke de samme, der krævedes i kongeriget. Da han blev fordrevet, kom han jo først til at virke som privat hjælpepræst, dernæst blev han „konstitueret“ som kateket i Odense, men aldrig egentlig indsat i embedet, da dette ikke var endelig ordnet ved hans tiltrædelse. Da han så blev virkelig sognepræst i Brørup, havde man vist glemt, at han slet ikke var *dansk* præst, så han slap for at aflægge embeds- ed og præsteløfte. Trods dette var han sikkert så lovlydig en præst som nogen, og for en ordens skyld kan det tilføjes, at han trods sin egen uregelmæssighed på dette punkt aldeles ikke var nogen tilhænger af præsteløftets afskaffelse — heller ikke i den henseende var han grundtvigianer.

På Tysklandsrejsen var han for resten mindst lige så optaget af kirkelige forhold som af videnskabelige og folkelige æmner. De nøjsomme og udholdende almuesfolk i Türingen tiltalte ham stærkt — de mindede vel noget om hans egne vestjyder. Han var meget optaget af et besøg i et bjergværk; men som sagt ikke mindst af de kirkelige forhold, som på

ingen måde tiltalte ham. Den liberalitet han viste i sit forhold til mennesker havde intet at gøre med teologisk liberalisme, såvidt det da angik kærnen i kristendommen. På det punkt stod han fast, som vi også senere skal se, og han syntes at liberalismens frugter i Tyskland var meget langt fra at anbefale den til efterligning andensteds i kirken.

Lunt og morsomt har han ofte fortalt om det besøg han aflagde i Häckels auditorium. Medens Feilberg havde den største respekt for Darwins arbejde, regnede han Häckel for et stykke af en humbugsmand, og denne forestilling, da Häckel fremviste den for tiden moderneste stamfader til hvirveldyrene — *Amphioxus* hed den nok, og så ud som en overskåren agurk — gjorde ikke noget overbevisende indtryk på ham. At naturvidenskaben kunde løse livets gåde, troede han ikke på.

Men rejsen endte på sygehuset, på diakonissestiftelsen i Eisenach, og Feilberg måtte rejse hjem, mere syg end han rejste ud. Så kom en lang, smærtefuld leversygdom, som gjorde det utænkeligt, at han kunde fortsætte sin embedsgærning. Det blev altså den hårde nød, som tvang ham bort fra den gærning han havde valgt sig; degnen hjalp ham at skrive afskedsansøgningen, og 1. september 1891, kun få uger over de 60 år, blev han *pastor emeritus*.

Han havde brugt sin tid i Darum godt. Morgenen havde været hans egentlige arbejdstid til det videnskabelige arbejde, da ordnede og skrev han. Om formiddagen så han til sit landbrug, som var godt passet; hvad han ikke selv forstod sig på, søgte han råd om hos kyndigere, og både med rodfrugtdyrkningen og med kvæghold var han snarest forud for bønderne. Om eftermiddagen gik han rundt i sognet og så til de syge og gamle, men han havde slet ikke let ved at komme i samtale om dybere spørgsmål med folk, som ikke selv lukkede sig op for ham. Var han ude om aftenen, havde han sin notebog ved hånden og nedskrev i smug ord og udtryk, som faldt i samtalens løb. En aften om ugen vinteren igennem havde han nogle mænd henne hos sig og gennemgik med dem, hvad han havde fået fat på af nyt eller var i tvivl om, så han kunde være vis på at ordbogen gav rigtig besked. Ligeledes holdt han også oplæsning eller foredrag i skolen en aften om ugen vinteren igennem.

Skønt han var en flittig mand, der aldrig spildte nogen tid, havde han altid stunder til at tale med folk. Han var jævn og fordringsløs og lige overfor alle. En spøg kunde han godt lide og more sig over, selv om den havde lidt ærinde til ham selv. Hjemmet var præget af hans begavede hustru, som nok i begyndelsen havde noget vanskeligt ved at falde sammen med omgivelserne — hun var jo ægte københavner — men som efterhånden både vandt og selv kom til at holde af den befolkning, de levede imellem, så hun blev glad ved opholdet der vesterude.

Derfor blev opruddet for dem bægge tungt og smærteligt, fordi de skulde forlade så mange venner. For Feilberg kom hertil sygdommen. Han holdt sig endnu på benene så længe, at han kunde være med ved indpakningen af bøger og papirer, som ikke godt kunde betros til andre, men flygtede så til Askov og lagde sig syg og træt til sengs i Nutzorns hjem, til flytningen var overstået. Han havde købt sig et lille hus i Askov, hvor han håbede at bo resten af sin levetid, som det da også gik. Han havde brug for højskolen, dels fordi han hos eleverne undertiden kunde få oplysninger, han trængte til, dels også for at være i nærheden af mænd, der kunde dele hans interesser og forstå hans arbejde.

Det var i foråret 1892, at Feilberg bosatte sig i Askov, og dær fik han sit hjem i over 30 år, den længste tid, han overhovedet har boet på ét sted. Når han valgte dette sted til sit hjem på de gamle dage, hang det sammen med flere ting.

Nutzorn var jo ikke blot hans fætter men også hans svoger, og havde stået ham nær fra den første tid han kom til København. Han kunde nok til tider være lidt stolt af, at medens Nutzorn overgik ham i anden idræt, særlig i svømning, kunde Feilberg klare sig i skøjteløb — han havde jo haft de store isflader at øve sig på i sin drengetid. Endnu de første år efter flytningen til Askov kunde man om vinteren se Feilberg tumle sig på dammen på et par gammeldags remskøjter; men isfladen var ham vist lidt lille, så han opgav det ret snart. Han har vist ikke løbet på skøjter siden han blev de 65 år.

Var der et gammelt slægtskabs- og venskabsbånd mellem Feilberg og Nutzorn, og var dette blevet knyttet fastere ved det fællesskab i studier, de før en del havde, og ved

deres samarbejde i folkemindesamfundets bestyrelse, så var der ikke mindre venskab mellem Feilberg og Schrøder. Hvor-
når de to egentlig er kommen til at stå hinanden nær, ved
jeg ikke; Schrøder var først student fra 1854, da Feilberg
allerede var nær ved sin embedseksamen og stærkt optaget
af skolearbejde, så fra den tid kan der næppe være nogen
forbindelse. Derimod er de efter al sandsynlighed truffet sam-
men i København i 1865, ligesom de vel har mødtes hos
Nutzhorn og frk. Zahle. Ialfald er det sikkert, at Schrøder
var kommen til at synes om Feilberg, hvad vi ser af, at da
Feilberg fik den ublide modtagelse i Brørup, holdt Schrøder
en køn lille trøstetale til ham, som gav ham mod til at tage
fat. I Brørup-tiden havde Feilberg stået i livlig forbindelse
med Askov, både med Nutzhorn og Schrøder, og han holdt
flere gange foredrag på skolen ved møder, ligesom han jo
gav bidrag til „Nordisk månedsskrift.“ Det var også Schrø-
der, der overbragte ham meddelelse om, at han var blevet
præst i Darum.

Så kom arbejdet med ordbogen, og det førte meget hyp-
pigt Feilberg til Askov, hvor han hos de unge kunde få be-
sked fra flere egne på én gang, når han var heldig. Blandt
de Askov-elever, han særlig nævner i ordbogen som bidrag-
ydere, er Poul Bjerger, nu bibliotekar i Askov, P. Andresen,
nu højskoleforstander i Vinding, J. Favrholt, nu kæmner i
Vejen, og P. Vig, nu præst i Amerika, og måske flere. Men
desuden har han fået hjælp af mange unævnte.

Både for at være nær ved gode gamle venner og for at
have let adgang til at få noget at vide af højskolens elever
— vel også fordi han ikke yndede at bo i en købstad —
slog Feilberg altså sig ned i Askov.

Vi har set, at folkemindesamfundet, som Feilberg var for-
mand for, i 1889 var blevet opløst; det var en hård nød-
vendighed, sådan som sagerne stod, da medlemstallet var
gået så langt ned, at indtægterne ikke svarede til udgifterne.
E. T. Kristensen, som i høj grad havde båret samfundets ar-
bejdsbyrde, måtte også have mere tid til sin egen store sam-
lergærning. Og desuden var det på dette tidspunkt næppe
muligt at føre sagen videre ad den vej. Men arbejdet med
folkeminderne hværken måtte eller kunde stanse, og der
måtte findes andre veje. De store samlere, først og fremmest

E. T. Kristensen, men også Fr. L. Grundtvig (og Eva Wigstrøm i Skåne) blev naturligvis ved at samle hvær for sig, og enkelte flere har efterhånden sluttet sig til dem; men der var en levende følelse af, at nu burde der også tages fat på bearbejdelsen; ikke kendsgerningerne alene, men også forståelsen måtte frem. Medens folkemindesamfundet havde haft sit tilhold væsentlig på landet, måtte vistnok nu arbejdet væsentlig lægges ind til hovedstaden. Det blev en kreds i København med professorerne Vilh. Thomsen og Wimmer i spidsen, der nu skaffede udvej for at få et tidsskrift i gang, som skulde virke til oplysning om danske folkemål og folkeminder. Det skulde udgives af Universitetsjubilæets danske Samfund og redigeres af de unge videnskabsmænd Otto Jespersen og Kristoffer Nyrop. Den førstnævnte har vi tidligere truffet som Feilbergs ven fra Stockholm og korrekturlæser; han havde særlig kastet sig over nyere sprog og undervisningen i dem, men var tillige en af banebryderne i den ny videnskab om sproglydene (fonetikken) og livligt optaget af de danske folkemål. Nyrop som særlig havde studeret de romanske sprog og deres ældre digtning, havde allerede arbejdet med folkesagn, eventyr og folketro, især med deres vandring, ændring og udbredelse. Tidsskriftet „Dania“, som begyndte at udkomme i 1890, fik fra Feilbergs side en varm anbefaling og, hvad der betyder mere, en værdifuld støtte i form af bidrag. Allerede i første bind har vi hans morsomme „Bidrag til skræddernes saga“, hvor han meddeler en mængde ondskab om disse nyttige samfundsborgere, som han ikke har ment det rigtigt at tage med i „Dansk Bondeliv“. Og i det følgende bind kommer der to artikler, som på en særlig måde viser, hvorledes han nu har sine henvisninger i en sådan orden, at han når som helst kan oplyse et spørgsmål ved at gennemgå sit stof. Den ene er fremkaldt ved en lille meddelelse fra overrabiner prof. D. Simonsen om overtroisk frygt for at tælle. Feilberg tager deraf anledning til at oplyse, hvad han ved om „Tallene i folkets brug og tro“, og så hurtig er han i vendingen, at hans stykke kan komme forrest i tidsskriftets næste hæfte, og det fylder 40 trykte sider, så det er ikke noget lille bidrag til oplysning han har at give. Det andet stykke er mere personligt. Rådstuearkivar dr. Oluf Nielsen, som i mange år havde været Feilberg en god ven

og rådgiver, ikke mindst med hensyn til ordbogen, havde skrevet et unødigt hvast stykke „Bemærkninger om nutidens danske folkesagn“, som Olrik og E. T. Kristensen fandt sig brøstholdne ved. I stedet for at svare, skriver Feilberg i næste hæfte sin indholdsrige afhandling „Hvorledes opstår sagn i vore dage?“

Her kommer Feilberg ind på et æmne, som han aldrig siden slipper, og hvor han som folkemindegranser har gjort sin største indsats. Han har taget en enkelt side af det op til fornyet behandling i „Bjærgtagen“ (1910), men dette værk, som er skrevet i en af hans svaghedsperioder, tilfredsstillende aldrig helt ham selv, hvad formen angik, medens han fuldtud vedkendte sig de tanker, han deri havde fremsat. Heller ikke „Jul“ er uden berøring hermed. En udvidet form, som han foreløbig havde kaldt „Radikaler (o: rodformer) til sagndannelse“ begyndte han at udarbejde i 1915, men den blev med sine 170 store, tætskrevne håndskriftsider ikke nær ført til ende, og den bærer på grund af sin lange tilblivelsestid og det manglende gennemsyn et noget uensartet præg, så den næppe uden videre egner sig til udgivelse.

Det er ikke tilfældigt, at netop dette æmne fængsler Feilberg. Hans Ellekilde har fint og rammende sagt, at ligesom folkedigtningen for Axel Olrik altid krystalliserer sig som sagn, således opløser den sig for Feilberg altid til tro. Medens Olrik altid arbejder med det fuldt udfoldede folkeminde, søger Feilberg til kimen, frøet, hvoraf det er spiret op — Olrik er historiker, Feilberg biolog, også når de arbejder med folkeminder. For Olrik er folkemindet (om man så må sige) ulitterær litteratur, som har sin grund i folkelig tro og tankegang; for Feilberg er det folkelig tro og tankegang, som kan blive til digtning. Men hermed følger endnu mere.

Olrik har i en særlig grad øje for enhver skiften i folkemindets form, som er betinget af tid og sted. Derfor vil han helst tidfæste og stedfæste enhver sagnform så nøje som muligt, for at kunne fastslå, hvilke omgivelser der har været betingelsen for netop denne form. Han vil helst holde sammen på den enkelte egns, det enkelte lands sagnskat for at finde dens særpræg. Feilberg derimod har skarpest øje for det fælles, det alment menneskelige, som består trods tid og sted, og mere blik for *trækket* end for *helheden*, og derfor

betyder tidfæstning og stedfæstning forholdsvis lidet for ham. Olrik arbejder altid med helheden, som næsten aldrig findes uforandret igen; Feilberg som oftest med enkelthederne, der gerne kan forekomme i mangfoldige forskellige sammenhænge. Olrik er udgået fra Grundtvigs — både Svend Grundtvigs og „den gamles“ — historiske skole, Feilberg fra de engelske etnologers uhistoriske skole med sit af Darwinismen stærkt påvirkede syn.

Netop derfor fører afhandlingen om sagnenes *opståen* lige ind til kernen i Feilbergs arbejde med folkeminderne.

Men Feilberg er ikke blot en i den engelske skole uddannet folkemindeforsker, han er tillige den med almuen sammenlevede folkelivsskildrer og har måske netop her sin største styrke. Hvis vi vil sammenligne hans afhandling med den fremstilling af den engelske skoles opfattelse, som Th. A. Müller giver i samme bind af „Dania“, ser man måske aller klarest forskellen mellem den der taler ud af læsning og tænkning og den der taler ud af et langt samlivs nøjagtige forståelse af jævne folks tankeliv. Han har ikke blot hørt og læst om det, han taler om, og helst går han ud fra sin egen oplevelse. Vil vi forstå ham, må vi gå samme vej og følge ham i hans oplevelser.

Først en „ligskare“: I vinteren 1863—64 var jeg en eftermiddag gået ud i den søndre del af Store Vi sogn for at træffe en mand. Jeg gik vel omtrent kl. 6 i klart måneskin og frost over en hede, ledsaget af en stor hvid pudel. På en gang ser jeg hunden blive urolig, den løb småpibende hen imod mig og fæstede blikket på noget, det var mig umuligt at se. På en gang vældede op i sindet alle barndomsfortællingerne om „ligskarer“, der varsler død, om hvorledes den, der kommer i „ligskarens“ vej, slæbes med den og først får lov at slippe ved kirkegårdens port. Det var netop kirkevejen, ad hvilken jeg gik, vejen ad hvilken de døde førtes, og jeg havde i det første øjeblik svært ved at værgе mig mod rædslen for det overnaturlige, den sank ned over mig, og jeg var lige ved at træde til side og springe over vejgrøften. Men så syntes jeg dog, det var for galt at løbe sin vej uden videre, jeg var dog præsten i sognet, og måtte jo, efter gammeldags tro, have gået i „den sorte skole“. At hunde var synske, vidste jeg helt vel, og noget *måtte* der være, men

hvilket? I det samme kom der en erindring op i mig. Min lille toårige datter havde for nogen tid siden kaldt på mig med råbet: „se, se!“ uden at det var mig muligt at opdage, hvad hun vilde vise mig. Til sidst lagde jeg mig på knæ ved siden af barnet og så da straks et blankt skår, der kastede solstrålerne tilbage, vinkelen, hvorunder lyset kastedes tilbage, traf barnets øje men ikke den voksnes. Den samme tanke slog mig, jeg lagde mig ned ved siden af hunden, måske vilde jeg i den stilling kunne se, hvad jeg ikke kunde opdage når jeg stod oprejst, og ganske rigtigt, isen på vejen var trådt istykker, og der lyste i måneskinnet en hel mængde små klare blus, månelys reflekteret af skråtstillede isstykker. Dermed var hemmeligheden løst, jeg mærkede mig stedet hvor de stod, og så snart vi var forbi, hørte hundens uro op.

Her har vi igen den Feilberg der i 1849 skulde have rede på de tyske geværers låse, og som senere måtte finde ud af sivstænglernes vækst. Men vi har tillige, og dette er her det afgørende, den Feilberg, der levede sådan med i almuens forestillinger, at han var *lige ved* at springe over grøften og gøre sig til et med den overtroiske menigmand, der under sådanne forhold vilde have været vis på, at han mødte „ligskaren“. Betingelsen for at kunne opleve noget sådant og *udnytte det* er netop, at hele almuens forestillingskreds er levende i ham, men at han samtidig er en sådan gransker, at han ikke kan slå sig til tåls med den første forklaring der byder sig.

Vi kender de mange sagn om åer, som hvært år kræver deres offer, og tit med lydelig stemme forlanger det, når „tiden er kommen, men manden er ikke kommen“.

Mens jeg var præst i Brørup, fortæller Feilberg, kom vor barnepige en aften i mørkningen farende ind i huset, ligbleg og i stærk gråd. Det lykkedes omsider min hustru at få hende til at tale. Tæt forbi vor bolig løb en stor å, og pigen havde hørt varsel for, at et af børnene skulde omkomme i åen, hun havde grandgiveligt hørt jammerskriget og kunde kende barnets røst. Først et par dage efter fik jeg forklaring. En skovrider, som boede i vor nærhed, var netop i den samme mørkningstime kommet forbi præstegården, havde set en minervaugle på et af udhusene og havde hørt den skrige.

Begivenheden er ikke i samme forstand den første selv-

oplevet; der er ingen antydning af, at Feilberg selv har været på grænsen af tro på varselets ægthed. Men han har oplevet, hvorledes et sådant skrig har forfærdet pigen, så hun var ved at gå fra sind og sans.

Det bliver da den første forklaring til mange sagns opståen, at almuesmanden ligesom barnet og den vilde griber den første men ikke den bedste d. v. s. den rigtige forklaring, mens kulturmennesket søger til han finder virkeligheden bag sandsynligheden.

Med skarpt blik ser han bagved en hel række forgørelses- og bjærgtagningssagn fostre af feberhallucinationer. I sagnene selv er det altid sådan, at den bjærgtagne (eller hvad der nu er hændt ham) bliver syg, tit uhelbredelig syg efter sit møde med det overnaturlige. Feilberg vender ganske stille forholdet om, sygdommen, vel at mærke inden den endnu er erkendt som sygdom, er det første, og det overnaturlige det afledte.

Hermed har vi ikke udtømt indholdet af afhandlingen, men vi har, så vidt jeg kan se, været ved det der er kernen i det personlige tillæg, Feilberg giver til den engelske opfattelse. Vi får dette indtryk bekræftet, når vi går til et næsten samtidigt stykke (i „Naturen og Mennesket“, marts-april-hæftet 1894) og her findes følgende (s. 167):

Der er ingen tvivl om, at man måtte kunne lære en hel del til forståelse af sagnagtige forestillingers opkomst ved at lægge mærke til børnenes tankegang og tale. Engang mindes jeg en lille pige sagde ved solnedgang: „se moder, solen er gået i seng, den har trukket dynen op over sit hoved!“ Ved en anden lejlighed kom en lille dreng farende: „nå, dær rendte jeg da fra regnen. Jeg stod inde under træerne, dær kunde regnen ikke se mig, og så holdt den op, men så snart jeg løb ud, så den mig og kom efter mig, men jeg slap fra den.“ Noget af denne personificerende anskuelsesmåde findes mange steder i folkeoverleveringerne.

Endnu fyldigere vil man finde det samme i „Sjæletro“ (1914) s. 20 flg., men vi behøver vist ikke flere beviser for, hvor dybt Feilberg bundet i det selvoplevede.

Men ved siden heraf må vi ikke glemme, at den biologiske opfattelse er klart fremtrædende. Hvor han skal klarlægge sin opfattelse („Sjæletro“ s. 118), siger Feilberg: „Det

viser sig i det hele taget, såvidt jeg forstår, at primitive folks sæder og tankegang i mange måder spiller samme rolle, hvor det gælder at forstå grundtanken i den menneskelige opfattelse af liv og død, naturen om os, årsags- og virkningsforhold og meget andet, som de lavere dyre- og planteformer for zoologi og botanik, alt er lettere at opdage, simplere, klarere, tydeligere, bestemtere formuleret, mens det samme hos højere stående folkeslag, er omdannet, udvisket, ukendeliggjort, eller således sammenfiltret, at man har vanskeligt ved at finde og rede de enkelte tråde“.

Det billede, Feilberg her bruger, er jo netop lånt fra biologien, hvad der stemmer godt med det, vi allerede har set.

Vil vi se hvad Feilberg har lært hos englænderne, og hvad han har at tilføje af sit eget, går vi bedst til „Sjæletro“, ikke som den i 1890erne fremkom i „Aarvog for dansk Kulturhistorie“ og (for „Tilgivelse“) i et tysk tidsskrift, men som den foreligger i den samlede udgave. Dog må det straks siges, at også denne bærer et noget brudstykkeagtigt præg, dels på grund af sin oprindelse, dels fordi Feilberg med vilje undlod at tage kapitlet om „navnets magt“ med, fordi det i forvejen var udførligt behandlet af Kristoffer Nyrop, skønt han følte det som nøje sammenhængende med de andre. I nær forbindelse med „Sjæletro“ står også bøgerne „Bjærgtagen“ (1910) og „Nissens historie“ (1919), men de står ikke helt på højde med den. I al korthed tror jeg man kan gengive den opfattelse, Feilberg giver udtryk i „Sjæletro“ omtrent på følgende måde:

For alle mennesker og til alle tider har *livet* været en gåde, og allerede på det tidligste trin har mennesket søgt at danne sig forestillinger om, hvad livet er. Der er for det første det mærkelige, at livet altid knytter sig til noget håndgribeligt, forsåvidt man da kan komme i nærheden af det, og først og fremmest gælder dette mennesker og dyr. Dette liv knytter sig til visse livsytringer. Alt levende *ånder*, og når livet flygter, hører åndedrættet op, derfor kan man finde livsprincippet i *ånden*, og derfor er *ånd* og *ånde* ikke blot beslægtede *ord*, men for det primitive menneske også beslægtede *begreber*. Når *blodet* flyder ud af et levende væsen, flyder også livet ud af det, hvad man ofte har lejlighed til at iagttage, og derfor kan man også finde livsprincippet i

blodet, som de gamle jøder sagde: dyrets sjæl er i dets blod. Ligesom vi i virkeligheden finder bægge disse opfattelser hos de gamle jøder, må vi gøre os klart, at der her ikke er tale om en bevidst fastholden ved en enkelt forklaring; en sådan stædighed er et kulturfænomen. Hvorfor skulde ikke livet være både i ånden og i blodet? Og hvorfor skal man altid tænke ens? Det primitive menneske mangler fuldstændig denne stædighed. Der er intet til hinder for at han til andre tider kan søge livets kærne i *nyrerne*, eller i *en knogle*, den del af legemet som sejest modstår tilintetgørelsen. Men at sjælen, hvor den end sidder, er knyttet nøje til legemet eller en af dets dele, er sikkert nok.

Sjælen kan gå bort fra legemet, når dette mister blodet eller åndedrættet stanser. Men gør den det? Er det ikke snarere sådan at den blot hviler? Det er et uhyre vanskeligt spørgsmål. Den kan jo dog midlertidig forlade legemet, som den gør det i drømme og syner. (Her må vi vist mere end Feilberg regne med abnorme sindstilstande, enten de skyldes virkelig sindssygdom eller ekstase, hvad enten denne skyldes berusningsmidler, legemlige sygdomme eller ej, da det er en kendsgærning, at ytringer af sådanne personer mange steder er genstand for ærefrygt).

Afgrænsningen af den levende person er også en anden end vor. Skyggen eller spejlbilledet er en del af den levende person, navnet ligeså, et billede af ham er også en del af ham selv, en slags dobbeltgænger. Og er det sådan, at sjælen kan gå på vandring, er det jo kun rimeligt, at den også på sin vandring kan antage synlig skikkelse.

Heraf kunde Feilberg så have gjort tre kapitler, et om drømmene (og hallucinationerne), som han delvis har behandlet i det første stykke. Et om billeder, som danner hans tredje „kapitel“. Og et om navnet og om navnetabu, som han som sagt kun lige antydede. Alle disse vilde, om man så må sige, have handlet om den „fri sjæl“, om et livsprincip udenfor legemet. Han antyder også, hvortil det kan føre i sin videste udformning: til trolden, hvis *liv* ligger i et æg i en and, som svømmer i en brønd ude på en fjærn ø. Stoffet til disse kapitler havde han, og med undtagelse af det om navnet har han også benyttet det, men ikke just som her er antydet.

Men ved siden af dette får vi så det store spørgsmål om livet (sjælen) som knyttet til legemet. Her har vi igen stof til flere kapitler. Der er det, som er hovedindholdet i det første stykke, den tanke, at ligesom alt liv er knyttet til stof, således har alt stof liv; der er sjæl også i træerne, i vinden og skyerne og i de livløse stene. Det primitive menneske tænker sig, at alt lever ligesom menneskene, at sol og måne er mand og hustru, at stenene på marken yngler og vokser osv. Og der er det grundspørgsmål, siden alt har liv, om da livet kan gå bort fra noget. Dette er hovedindholdet både i „Bjærgtagen“ og i det 2. kapitel, som Feilberg oprindeligt kaldte „Spørgelseshistorier“, men senere „Graven. Den dødes bolig“. Skønt dette stykke ikke er så omarbejdet som det 1. kapitel, har han givet det en ny overskrift, fordi han fandt, at den gamle ikke svarede til hans egentlige tanke med det. Det er det store spørgsmål om døden og de dødes bolig. Stoffet er overvældende og forskelligartet i høj grad, men Feilberg er her inde på tanker, der ikke ligger langt borte fra dem, der går gennem J. P. Jacobsens „Manes“. På ét punkt går han dog videre. Når legemet er opløst (senest, når ikke engang knoglerne er tilbage), så har sjælen ikke længer noget at holde sig til. Hvad bliver der så af den? Ja, det er vel overmåde tvivlsomt, om de primitive mennesker har tænkt så langt; kulturmennesket har på forskellig måde søgt at løse spørgsmålet enten ved at tænke sig et dødsrige (som Homers skyggerige eller de nordiske skjaldes Valhal og Helheim), eller ved at henvise sjælen til at finde sig et nyt menneske- eller dyrelegeme (de nordiske genfødselsrækker, opkaldelsestroen, sjælevandringen), eller ved en henvisning til en opgåen i alnaturen. Her har vi igen et kapitel, som Feilberg ikke fik skrevet, men at han har set problemet, er tydeligt af flere ytringer.

Og endelig har vi så det abnorme, at legemet ikke kan opløses og sjælen således blive fri; det er grundæmnet for „Tilgivelse“, som handler om den dødes udfrielse af denne unaturlige tilstand. Hertil kunde der efter antydninger som gives hist og her, have været føjet en redegørelse for de forskelle i opfattelse der ligger bag ved den forskellige behandling af de dødes legemer (balsamering, begravelse, ligbrænding, hensættelse under åben himmel).

Det havde været forholdsvis let for Feilberg at skabe en helt anderledes helhed ud af dette spredte og i visse måder ufuldførte værk, hvis han — som J. P. Jacobsen — havde kunnet se det hele fra ét synspunkt. Men kendsgærningerne har været ham for mange og stærke til, at han har kunnet gøre dette. Den engelske „animistiske“ opfattelse klarer noget (og har vel givet ham titlen til det hele), men den lader andre spørgsmål ubesvarede. „Graven, de dødes bolig“ giver heller ikke det fulde svar, ikke engang på det, som den engelske skole lader stå hen. Feilberg kan nemlig ikke undgå at se, at det på en række punkter er umuligt med sikkerhed at skelne hvad der er primitivt, fra det der skyldes højere kultur. Men kulturmennesket stanser, som allerede nævnt, ikke ved legemets opløsning, og det er et endnu ubesvaret spørgsmål, hvor langt mennesket skal være kommet i kultur, før det i den henseende er ophørt at tænke primitivt. Efter vore gravfund at dømme, må det i Norden mindst gå tilbage forbi midten af bronzealderen.

Når man må indrømme, at det ikke er lykkedes Feilberg her helt at skabe værket om sjæl og legeme, som det måske engang kan skrives, så må man altså huske på, dels at det fra først af kun var beregnet på at give spredte kapitler, dels at han på et enkelt punkt følte sig bunden overfor en forgænger, men især at selve stoffet tvang ham til at skifte synsmåde, hvis han skulde være sandfærdig i sin behandling af det, og at det først under arbejdet blev ham selv klart, hvor forskellige retninger stoffet viste hen til. Men „Sjæle-tro“ er en levende menneskesjæls kamp med et vældigt og stridigt stof, og det griber ikke mindst derved læserens sjæl.

Ikke mindst griber det os, fordi den der har skrevet det, selv står ganske udenfor den „primitive“ tankegang, han søger at forstå. Selv er han opvokset i den kristne tro, og i den har han levet, så længe han har været sig bevidst, og som kulturmenneske og endnu mere som kristen kan han i den primitive opfattelse ikke se sandheden, løsningen på gåden. Samtidig må han, netop på grund af sin egen stilling, have et særligt skarpt blik for det hos naturfolkene, der peger bort fra det primitive, frem mod noget, der stemmer bedre med hans eget syn på liv og død. Også dette må være med til at hindre en ensidig anlagt fremstilling og altså sam-

tidig skade helhedsvirkningen og bidrage til rigdommen på tanker.

— Det er en forbavsende rig produktion, vi har fra Feilbergs hånd i halvfemserne. Til den „Aarvog for dansk Kulturhistorie“, som Poul Bjerge i dette tiår udgav, har han hvært år givet et større bidrag, i alt o. halvsjætte hundrede sider. Sjæletro-kapitlerne er de betydningsfuldeste, men også „Cyprianus“ (1891), „Levende begravet“ (1892), „Spåstikken“ (1893), „Skæbnetroen“ (1897), „Gåder“ (1898), „Ilden — arnen — hjemmet“ (1899) og „Paradisminder og paradishåb“ (1900) vidner om hans store viden og hans ævne til at gøre den tilgængelig for andre.

I „Dania“ skriver han, forudén de oven nævnte stykker i de to første bind, „Nogle uddrag af ældre bøger“ (III, 1895 og VIII, 1901), „Navneskik“ (III, 1896, et vægtigt indlæg i navnesagen, som netop da var fremme), „Den fattige mands snaps“ (V—VI, 1898—99), og desuden en række småbidrag. I „Naturen og Mennesket“ I, 1894 kommer det vigtige „Drager, lindorme, slanger i folkets tro“. I Appels og Moltesens „Dansk Tidsskrift“ har vi 1898 „Folklore — Folkevidskab“ og „En Dansk i Amerika“, 1899 „Fortællingen om Tobias, et Folkeæventyr“ og „Præstestillingen i England“, 1901 „Helvede“ og „Den nordiske Jul“. Og i samme tidsrum kommer „Dansk Bondeliv“ II (1899) og den morsomme samling jyske fortællinger i forskellige egne sprog, som han kalder „En Kaargild“ (1897), og de stadige hæfter af den jyske ordbog. Desuden de selvbiografiske „Erindringer fra et dansk præsteliv i Mellemslesvig“ (Sønderj. Årb. VII, 1895) og „Barn-domsliv i Vesteregnet“, (Sønderj. Årb. VIII, 1897) som ganske vist hovedsagelig stammer fra en anden hånd, men har en i høj grad personlig indledning og et større indskud, der skyldes Feilberg. Og så endda omtrent 40 mindre og større artikler i danske blade og udenlandske videnskabelige tidsskrifter.

Alt dette er et utvetydigt vidnesbyrd om, at Feilbergs arbejdskraft, nu da den ikke længer er bundet af embedsforretninger, slår til i en påfaldende grad. Ja, han havde endda tid og kræfter til mere end det. Samme år som han flyttede til Askov, blev den daværende sognepræst forflyttet til Brørup, og det varede ikke længe, før Feilberg igen blev præst,

idet den ny sognepræst i Malt overlod ham en søndag om måneden, og således kom han igen i en årrække til at prædike regelmæssigt, men dog så sjældent, at det ikke gjorde noget skår i hans hjemmearbejde. Også den del af præstegærrningen der består i at gøre husbesøg hos gamle og syge optog han igen, og han blev en god gæst ved mangen en sygeseng.

Ja, om det så var lærergærrningen, som han nu i mange år kun havde øvet overfor sin egne børn, kom han igen ind i den. 1893 begyndte der i Askov et kursus for yngre højskolelærere, hvor han i en lang årrække holdt faste ugentlige foredrag om kulturhistorie, senere da kræfterne blev færre, nogle enkelte foredrag, således endnu den sidste sommer han levede. I nogle år overtog han også undervisning i levende sprog ved disse kursus, og han nedlagde et stort arbejde i sin forberedelse til disse timer.

For Feilberg selv stod disse år senere som næsten hans lykkeligste, men næppe helt med rette. Det er sandt nok, at han nu kom under forhold, hvor han kunde pleje sit aldrig stærke helbred, så han kunde holde ud. Dette skal ikke undervurderes, men helt pålidelig blev hans helbred dog aldrig, især led han til tider meget under søvnløshed, og i sådanne tider var han altid nedtrykt. Det er også sandt, at han økonomisk kom i bedre kår end nogensinde siden sin ungdom, så han både kunde afbetale den sidste rest af sin gæld og med god samvittighed ofre betydelige summer på sin bogsamling. Og endelig er det sikkert også sandt, at han ingensteds før var blevet modtaget med så stor venlighed og forståelse som her, hvor højskolens lærere fra tidligere tid var hans venner, og han snart blev en velset gæst, hvor han så kom.

Men Askov-tiden indlededes med tunge sorger, som kom til at præge ham mere, end han selv vidste af. I efteråret 1894 døde hans søn *Karl Adolf*, en ung, lovende tømrer, og omtrent samtidig døde hans yngste datters forlovede ved et ulykkestilfælde. Senere (11. marts 1897) døde hans hustru efter en længere håbløs sygdom (kræft), og hans gamle fader (27. april 1899). Han begyndte at mærke det, som han senere tit talte om, at gamle folk bliver ensomme, der bliver færre og færre af dem, man kan dele sine minder med, og man ser dem også sjældnere og sjældnere.

På en måde var Feilberg lykkelig i at finde en erstatning for de gamle. De unge søgte til ham, først og fremmest hans egne børn — den yngste datter blev hos ham til det sidste og hyggede om ham — og efterhånden også hans børnebørn. Dernæst højskolens lærere og andre venner fra egnen. Nogle af os kom til tider næsten dagligt i hans hus og hørte på, hvad han havde at sige, eller fortalte nyt. Og så hans fjærntboende venner, som han stadig stod i brevforbindelse med, Otto Jespersen, Axel Olrik, Erik Brate, Léon Pineau, Morris og von Sydow, for blot at nævne nogle. Feilberg var en flittig og omhyggelig brevsriver, som svarede hurtigt og gav besked, hvis nogen spurgte. Og det var ikke blot forretningssager, der blev afhandlet i brevene. I krigsårene handlede Pineaus brevkort mest om hans sønner, som bægge var med i krigen, og i brevene til J. M. Jensen var der ikke sjældent indlagt en prædikenopskrift, som den syge lærer i Vendsyssel omhyggeligt skrev af i sin dagbog.

Og alligevel var han blevet ene, især da hustruen gik bort, hun som havde båret de mange års vanskeligheder sammen med ham, men som nu ikke kom til at dele aftenfreden ret længe med ham. Allerede tidligere kan man nok nu og da hos Feilberg finde lidt tilbøjelighed til at ynke sig selv, hvad dog aldeles ikke hindrer ham i at regne sig selv for en lykkelig mand fremfor de fleste. Den nedtrykte stemning, som lå bagved disse anfald af selvynk, gjorde sig nok stærkere gældende nu, selv om det også nu kun var som stemningsbølger, der igen gav plads for følelsen af tryghed.

Til denne tryghed bidrager også den anerkendelse fra det offentliges side, som han på forskellig måde nød. Regering og rigsdag bevilgede ham en fast årlig understøttelse som videnskabsmand. Ved filologmødet i København 1892 var han en hædret deltager, og under hjemsejlingen fra Skodsborg i den lyse sommernat holdt Adolf Noreen, hans gamle rejsefælle fra Norge, en smuk tale for de gamle præster, henvendt til Feilberg, Hammershaimb og frk. Fritzner på hendes faders vegne, disse gamle præster, som med god grund kunde betegnes som videnskabens åndelige fædre, som havde samlet med uendelig flid og tålmod, blot af kærlighed til sagen, og som havde skabt sådanne hovedværker som Rietz's, Fritzners og Feilbergs ordbøger og Hammershaimbs færøske sagnskat og visesamling.

I 1894, ved kong Christian IX.s 40-års regeringsjubilæum, tildelte universitetet Feilberg graden som æresdoktor i filosofi, hvad Feilberg glædede sig meget over. Her kan med det samme nævnes, at Feilberg efterhånden blev medlem af en række udenlandske videnskabsselskaber, i Prag, Helsingfors, Gøteborg og Stockholm, derimod ikke af det kgl. danske Videnskabernes Selskab, som nøjedes med i 1915 at tildele ham sin guldmedalje. Af danske ordner fik han til sin 70-års fødselsdag ridderkorset, til 80-års-dagen dannebrogsmændenes hæderstegn, og til 90-års-dagen kommandørkorset; af udenlandske ordener havde han ingen. Man kan ikke sige, at han officielt er blevet hædret ud over, hvad han kunde tale. Fra sine studiefæller i videste forstand modtog han til sin 80-års-dag en hyldest af betydeligt omfang, det største festskrift, der er tilegnet nogen nordisk videnskabsmand, udgivet af de tre nordiske tidsskrifter for folkemål og folkeminder. Fra enkeltmænds side har han gentagne gange fået tilegnet skrifter, således fra Otto Jespersen, Edv. Lehmann, C. W. von Sydow, H. P. Hanssen. Til hans sidste fødselsdag havde foreningen „Danmarks Folkeminder“ tilegnet ham Karoline Graves smukke folkelivsskildring „Ved Halleby å“, som er nær i slægt med „Dansk Bondeliv“.

I 1901 fyldte Feilberg de 70 år, men var endnu fuldtud arbejdsdygtig og på ingen måde rede til at nedlægge sin pen. De to næste år skriver han ganske vist ikke meget, men det hænger sammen med, at der er noget stort i gære.

Det var på filologmødet i Kristiania 1898, at Oscar Montelius holdt et stort foredrag om „Några af solgudens symboler“. Feilberg havde nok i sin tid været inde under påvirkning af Max Müllers og Kuhns mytologiske betragtning, som fandt sol-, vind- og regnmyter overalt, selv i det jævreste børneeventyr. Men dyb havde påvirkningen ikke været, dertil havde Feilberg for megen jysk virkelighedssans. Jeg mindes fra halvfemserne, tror jeg, en gang jeg nævnte, at Bjørnson kaldte Samson en solheros, at Feilberg sagde, at nu var dette ikke god latin længer, nu vilde man kalde fortællingen om Samson et eventyr. Han havde moret sig kosteligt over Andrew Langs gennemførte bevis for, at Max Müller aldrig kunde have levet som menneske men øjensynligt kun var en solmyte. Nu kørte Montelius op med hele det

Max Müllerske artilleri: Herakles, Perseus, St. Jørgen, Lohengrin er allesammen solguden i stadig ny forklædning, og Feilberg sad og undrede sig over at en stor videnskabsmand vovede sig ind på et fremmed område med så forældet en underbygning. Og det blev ikke bedre, da taleren fandt oprindelsen til alle vore store fester, st. Hansfesten og julen og påsken, i gamle solfester, og påstod, at vore kirkers retning stammede fra gammel soldyrkelse, og at når St. Olav blev dræbt med en økse og fremstilledes med en sådan, er det rimeligt at man har sat ham ind i stedet for Tor (som Montelius også gør til en solgud!).

For Feilberg lød det hele som noget ganske forældet, hvor glimrende det end blev fremført, og ikke mindst var tanken om julen som en solfest ham fuldstændig urimelig. Fra svensk og finsk side blev der protesteret mod enkeltheder i Montelius' foredrag, som stred mod kirkens lære. Det var ikke det, der rørte Feilberg; han havde læst meget værre ting end dette i så henseende, og Montelius havde endda tilsidst haft en pæn udtalelse, som kunde tage *den* forargelse bort. Nej, det Feilberg blev oprørt over, var at Montelius ikke vidste, at hele hans stolte bygning hvilede på det løseste sand, og at det urimelige i at fejre en solfest i årets mørkeste tid slet ikke var gået op for ham, skønt solen næsten ingen rolle spiller i den overtro og de skikke, som er knyttede til den nordiske midvinterfest. Han protesterede ikke offentlig, men sagde privat til taleren, at han troede ikke på det, han havde sagt. „Ja, men det er videnskabens resultat!“ — „Ja, så tror jeg ikke på videnskaben!“ — „Det er værst for Dem!“

Nå, så tavs og forsagt, som han senere siger, gik han nu vist ikke fra den samtale. Her følte han, at han var den moderne fagmand, medens Montelius, som det ikke så sjældent hænder, med videnskabsmænd der vover sig udenfor deres eget fag, levede på en skolevisdom, som havde været god nok i hans ungdom men ikke var det længer. Den svenske opponent påviste også, at Montelius ikke var inde i den nyeste gammeltestamentlige forskning. Ialfald besluttede Feilberg nu at gøre alvor af at skrive en stor bog om julen — resten af solmyterne kunde han lade dø ganske af sig selv — og så prøve på at klare, ikke blot hvad julen ikke var, men også hvad den var og er. Her måtte nemlig også gøres et skarpere

skel, end Montelius havde gjort, mellem den gamle hedenske midvinterfest og den kristne jul. En sammenblanding af de to ting kunde blot fremme uklarheden.

Det er da den endelige udarbejdelse af dette store værk, som optager ham i 1902—1904, så der ikke bliver megen tid til andet. Bogen „Jul“ lå færdigtrykt til julen 1904 og omfattede to store bind, i alt o. 750 sider, og er næst efter ordbogen Feilbergs største værk.

Inden Feilberg går over til selve julen, har han et indledende stykke om *allesjælestiden*, sådan som den fejres i de romanske lande, hvor katolicismen endnu råder. Han søger at oprede, hvad der dær er kristnet hedenskab, og dette søger han at opnå ved at fremdrage skikke og legender fra forskellige kanter. Sagen er nemlig den, at han efter en antydning af den tyske mytolog E. Mogk er kommen til den overbevisning, at julen er en dødefest, foruden at den nok også er noget andet, og derfor er det nødvendigt på forhånd at lære den sydevropæiske dødefest at kende, en fest, om hvis indhold der ikke kan være tvivl. Han må have et stof til sammenligning, når tiden kommer.

Derefter går han over til at fremlægge selve det *nordiske* kildestof, først de sparsomme beretninger fra gammel tid, og så nytidens julebrug i de nordiske lande. Dernæst kommer den kristne julefests oprindelse, såvidt denne kan historisk opspores, og de gamle kristne legender som knytter sig til Jesu fødsel. Og første bind afsluttes med en række skildringer af julefest i nutiden *udenfor almuen*, et afsnit, som ved sammenligning med det store afsnit om nordisk jul viser, hvor lidt ejendommeligt der egentlig er tilbage, og i hvor høj grad den tyske forfatter har ret, som siger, at af den gamle jul er der egentlig ikke andet tilbage end navnet.

Det første afsnit i anden del, „Julemørkets løndom“, går nu for alvor ind på de sider af juleskikkene, der viser nært slægtskab med allesjæles-skikkene. Lad mig atter sige, at Feilberg ikke påstår, at den nordiske julefest *kun* er en dødefest. Tvært imod mener han at festlighederne for en stor del har deres rod i, at netop denne tid, da vikingerne var komne hjem og sad i ro på deres gårde, da arbejdet i marken var hørt op og folk havde god tid, og da efterårsslagtingen havde givet fuldt op af kødmad i huset, og brød og øl efter høsten

var rigeligt til stede, ganske naturligt måtte blive en festtid i gammeldags forstand, med gilder og drikkelag, fremfor nogen anden tid på året. Men denne festtid får sin farve af den tro, at de døde i en særlig forstand er levende i de lange, mørke vinternætter, og at man derfor stadig må tænke på dem også som gæster ved julegilderne, ganske vist usynlige, men ikke derfor mindre virkelige.

Ligesom i „Bjærgtagen“ regner Feilberg *alferne* for det samme som *de døde* (beviset herfor gives snarest i „Bjærgtagen“, men er dog kun et sandsynlighedsbevis). Det er da hele den underjordiske verdens beboere, hvad navne de kan have, som er „julemørkets løndom“, og som gør festtiden til noget andet end blot en æde- og drikke-tid.

I næste afsnit, „Juletro og julevarsel“, behandler Feilberg en række juleskikke — enkelte af disse har forøvrigt forbindelse med solhværvet — og især de mange julevarsler, som står i forbindelse med juletidens løndom. Derpå følger så en redegørelse for juletræets historie og en række afsnit om juleoptog og andre skikke, som knytter sig til julen og den nærmest følgende tid, og til sidst en oversigt, hvor resultaterne uddrages.

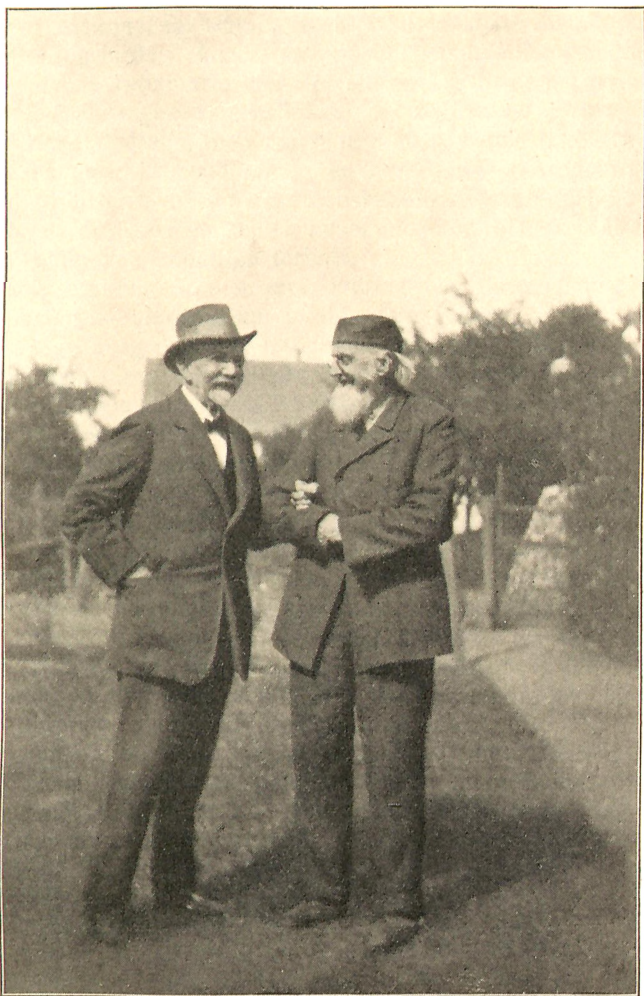
Feilberg har her fremsat den opfattelse, som vistnok for fremtiden bliver den herskende. Som den folkelivsforsker Feilberg er, grunder han sin opfattelse af julen så meget som muligt i virkeligheden, den gammeldags almues juleskikke og juletro i de nordiske lande, altid med den fineste sans for den rolle hvær forestilling og skik spiller i menneskers liv. Han bruger sin hypotese med varsomhed, ganske særlig hvor virkelighedens træk er ved at glippe; men selve hans fremsættelse af den i kapitlet „Julemørkets løndom“ er mønsterværk, ikke blot i anskuelighed, men også i den videnskabelige tænknings orden og kraft. Det er videnskabeligt set et værk man ikke kan komme uden om. Og samtidig er det en bog, ethvært oplyst menneske kan læse med udbytte.

Samme år som „Jul“ blev fuldenendt, grundede han sammen med Axel Olrik „Dansk Folkemindesamling“; han havde længe været bestemt på, at hvad han efterlod sig i håndskrift skulde gå i over offentligt eje. Fra først af havde han tænkt på Det kgl. Bibliotek, senere en tid på Universitetsbiblioteket,

men da Det kgl. Bibliotek tilbød at indrette en særlig afdeling for folkeminder, besluttede han at lade også sin værdifulde bogsamling følge med — den var jo egentlig også nødvendig for udnyttelsen af håndskrifterne. Nu efter at Axel Olriks og Feilbergs bøger er gået ind i samlingen, er den langt den rigeste samling af folkemindelitteratur, som findes i Norden, og kun meget få udenlandske vil kunne stå mål med den. Hertil kommer så de rige samlinger, som skyldes især brødrene Svend og F. L. Grundtvig og Evald Tang Kristensen, og desuden den mængde bidrag der siden oprettelsen dels er indsamlet af dens ledere, dels er kommet ind fra en række samlere ude i landet. Man må håbe, at der ikke skal gå ret mange år, inden det lykkes overbibliotekar H. O. Lange at virkeliggøre sin plan om at skaffe denne og beslægtede samlinger rummelige lokaler med arbejdsplads for besøgende i stedet for det nuværende trange og overfyldte rum.

I de følgende år giver Feilberg sig i kast med den indiske digtning. Han havde nu opgivet at få trykt hele sin store samling af henvisninger, og begyndt at grundlægge sin anden samling, den som ved hans død fyldte alle de blikæsker, som tidligere havde huset manuskriptet til hans ordbog. Af denne danner de indiske henvisninger en betydelig del. Han giver også småbidrag til tidsskrifter både i indland og udland, men er ikke særlig frugtbar.

Derimod bliver han i disse år en betydelig støtte for Askov højskole og dens ny forstander, *Jacob Appel*. Kort efter at denne havde overtaget stillingen, ydede Feilberg, som siden sin flytning til Askov havde været højskolens tilsynsmand, sin værdifulde hjælp ved forsøget på at indarbejde ny fag på højskolen, og da i den første del af 1908 både Ludvig Schrøder og Poul la Cour gik bort, overtog han næste vinter faste undervisningstimer i religionshistorie. Om indholdet af disse kan man danne sig en forestilling dels gennem den redegørelse, der er trykt i „Askov Lærlinge“ for 1908; dels ved den bog „Skabelsessagn og flodsagn“, han udgav i 1915. Vi kan her mærke den skarpe skelnen mellem hedensk og jødisk, ligesom vi før har set ham skelne skarpt mellem hedensk og kristeligt, hvor han mente der var et sådant skel. Han påstod, og mente med sit kendskab til hedenske skabelsessagn



H. Lervad fot.

H. F. Feilberg
og hans yngste broder, prof. Carl Feilberg udenfor H. F. Feilbergs hus.
Sommeren 1921.

at have ret til at påstå, at den jødiske skabelsesberetning var enestående. En sætning som „i begyndelsen skabte Gud himlen og jorden“ findes ikke nogensteds udenfor jødedommen og de religionsformer der støtter sig til den. Derimod kunde han ingen væsensforskel se mellem de jødiske og hedenske flodsagn, men det gjorde ham heller ikke noget. For ham var kristendommen en livssag og ikke en anvisning til historisk eller naturvidenskabelig oplysning. Han var både en flittig og en kritisk læser af de store tyske værker om gammeltestamentlige forhold.

Selv om han ikke senere overtog fast undervisning på højskolen — vinteren var jo ikke hans bedste tid — holdt han dog nu og da, især ind under jul, enkelte foredrag, og den sidste vinter han levede deltog han i undervisningen i geografi nogle måneder. På højskolelærerkursuset havde han enkelte timer endnu den sidste sommer før sin død.

I kirken lød hans røst sjældnere. Da valgmenighedskirken i 1899 blev indviet, overtog han gærringen som kordegn og hjalp til ved større altergange, men han måtte snart opgive det på grund af træthed og kulde. I præstens forfald påtog han sig dog nu og da at fungere, endnu et par år før sin død forrettede han en enkelt gang barnedåb, og på afstemningsdagen den 10. februar og genforeningsdagen den 10. juli 1920 talte han for sidste gang i kirken. Nogle prædikener og opbyggelige taler fra de senere år udgav han i 1919 under titelen „Giv aldrig tabt!“

Endnu et større værdifuldt arbejde kom han til at udgive. Det hang sammen med personlige forhold; en af hans sønner var med størstedelen af sin familie udvandret til det vestlige Canada, og brevene derfra, især svigerdatterens, syntes Feilberg var værd at lade komme også andre til gode. Så samlede han uddrag af brevene i „De derovre“ (1912) og „Hjemliv på Prærien“ (1917), de to smukke bøger, som bl. a. Knut Hamsun har omtalt så forstående. De giver et usminket indblik i udvandrede landsmænds kår, vist nok som disse tiest er, uden særlig romantiske træk, men med noget af det bedste danske bevaret i de fremmede omgivelser.

Genforeningen kaldte naturligvis på Feilberg på mere end én måde. I de samleskrifter, der fremkom i den anledning, ønskede man fra flere sider hans hjælp, og han har givet

bidrag til „Sønderjylland 1864—1919“, „Sønderjylland, som det er“ og „Grænsevagten“, minder fra sit præsteliv i Mellemlesvig.

Mindre artikler af videnskabelig art skrev han imellemstunder, således i festskrifterne til Adolf Noreen (1914), Evald Tang Kristensen (1917, „Hundens testamente“) og Esaias Tegnér (1918), og endnu i 1920 kom i Letterst. Tidskr. „Orfeus og Eurydike. Et indiansk sagn“, og i „Danske Studier“ „Vandrende æventyr“ og den temmelig store „Holger Danske og Antikrist“.

Médens „Stedsnavne som appellativer“ (Festskr. til Noreen) blot er en righoldig stofsamling, der viser hvor vel ordnede Feilberg har sine henvisninger, og „Hundens testamente“ og „Vandrende æventyr“ fornøjelige eksempler på sagns og eventyrs udbredelse fra land til land, søger „Skoen som retssymbol“ (Festskrift til Tegnér) og „Holger Danske“ dybere ned. Her har vi igen Feilberg ude på spor efter *op-rindelsen* til et sagn og en skik. Det er forbavsende, at en mand som er nær de 90 kan gennemføre en undersøgelse som „Holger Danske“, og det er betegnende, at han endnu i korrektoren kan tilføje ny træk, der væsentlig bekræfter den opfattelse, han i forvejen var kommen til. Endnu friskere i sin opfattelse er „Skoen som retssymbol“ (forøvrigt et meget talende vidnesbyrd om hans omfattende indiske studier) ved sin fine jævnførelse af skoen som det østerlandske og hatten som det vesterlandske herskersymbol.

Og endelig er der „Orfeus og Eurydike“; ja, det er jo kun en gengivelse af en indianerfortælling, hvor køn denne så end er, kunde man sige. Der er måske ikke noget mere talende vidnesbyrd om den uegennyttige flid han udfoldede til det sidste, end at han søgte at fuldstændiggøre den bog-samling, som snart skulde gå over i offentligt eje, ved at afskrive vigtige bøger, som det var umuligt at få til købs, deriblandt også den samling indianerfortællinger, den unge amerikaner Frank H. Cushing havde samlet og en ven efter hans død udgivet i privattryk. Han fik den til låns fra en ven i Chicago, bibliotekar J. C. Bay, og afskrev den.

Et andet vidnesbyrd om hans tanke på fremtidige forskere er det forfatter- og sagregister til det engelske Folklore-Society's tre tidsskriftsrækker, som han i sine sidste år udar-

bejdede og renskrev og tilbød selskabet, som dog ikke på det tidspunkt mente at kunne afse penge til trykningen. Nu står det til brug på folkemindesamlingen.

Et andet stort værk fra de sidste år er en stor samling eventyr og legender fra mange lande, som lå færdig til trykning ved hans død. Det vil antagelig blive 3 bind. Indledningen, „Fortællere og fortællinger“, er trykt i „Dansk Udsyn“ 1921.

Trods denne stadige flid var det dog tydeligt, at han nu følte, at afslutningen ikke var fjærn. Pastor F. Fenger fremdrog i sin mindetale, at Feilberg i et af de sidste breve til ham havde klaget over, at lærerne ved højskolen var så unge. Da havde pastor Fenger sagt, at nu blev Feilberg gammel; han havde ellers altid netop holdt sammen med de unge, og ikke mindst havde han på det sidste haft glæde af at have sin sønnesøn i Askov som ung kandidat og lærer ved højskolen, især da denne i mange måder delte interesser med ham. Men det var sandt, han begyndte virkelig at blive træt for alvor.

Fra nyår 1921 afsagde han sit abonnement på alle udenlandske tidsskrifter; han kunde ikke længer overkomme at passe på de mange løse hæfter, sørge for deres indbinding, og få gjort uddrag af dem. Samtidig frasagde han sig Carlsberg-understøttelsen, som hidtil havde været brugt til bogkøb og tidsskrifthold. Han ordnede og lagde til rette, snart et, snart et andet, så alt kunde være let at fordele efter hans død. Han fejlede egentlig ikke noget, men han ønskede ikke at blive ældre. Da det på hans 90-års fødselsdag kom på tale, at hans fader var blevet over 92 år, sagde han, at det hværken ønskede eller ventede han at blive. Og alligevel kom hans død den 8. oktober 1921 ret uventet, selv om vi vidste at han en 14 dages tid havde skrantet. Og så havde et af Danmarks flittigste mennesker fundet hvile og fred i den tro, han som præst med eller uden embede havde forkyndt i to tredjedele af et århundrede.

Feilberg var et ualmindelig hjælpsomt menneske. Det gjaldt overfor slægt og naboer, at man sjældent henvendte sig til ham uden at få en hånds-rækning, men ikke mindre gjaldt det de mange i Danmark og langt videre, som henvendte sig

til ham. Axel Olrik sagde en gang spøgende, at når man skrev til Feilberg, fik man svar næsten før brevet var lagt i postkassen. Det var naturligvis en overdrivelse, men han har svaret, og svaret straks hvis han kunde det, på utallige forespørgsler fra fjærn og nær. Og når han modtog hjælp nogensteds fra, var hans tak lige så hurtig på færde. Ikke just fordi han var bange for ellers at glemme den, for han huskede enhver venlighed, men det var nu hans gode skik.

Allerede i begyndelsen af halvfemserne begynder hans virksomhed som hjælper for andre fagfæller. Til Marian Roalfe Cox's „Cinderella“ (1893) skaffede han hele det skandinaviske stof til veje og oversatte det på engelsk for hende — det var vist den første større levering til udlandet. Lidt tidligere havde han ydet Axel Olrik hjælp til hans Sakseundersøgelser. Senere har han hjulpet mange andre, det bliver for vidtløftigt at nævne dem alle, men selv de vigtigste er mange: danske som Villads Christensen og F. Ohrt, norske som Knut Liestøl, Magnus Olsen og Torleiv Hannaas, svenske som C. W. von Sydow og Jöran Sahlgren, finske som Antti Aarne og Kaarle Krohn, tyske som Johannes Bolte, Rhamm, Höfler og Dähnhardt, østrigere som Fr. S. Krauss og Ernst Kraus, franskmænd som Rolland og Léon Pineau, englændere som Marian Roalfe Cox og Gertrud Godden, ja vi kan vist gå videre ud endnu. Mange af dem har han sendt rigelige oplysninger, andre har siddet i hans hjem og gjort deres undersøgelser, nogle bægge dele.

Vi skal ikke glemme, at der også er mange der har hjulpet ham. Vi har nævnt en del af dem, flere nævner han selv i sin ordbog, mange er unævnte endda. Uden deres hjælp havde han ikke kunnet skrive sin ordbog. Men for mange af dem er det tvivlsomt, om de ikke gennem samarbejdet fik rigelig betaling for hvad de ydede. For ens vedkommende har jeg været i stand til at følge forholdet fra først til sidst; det er J. M. Jensen, vendelboen, og dær ved jeg, at han var mindst lige så taknemlig for arbejdet som Feilberg. Og jeg skulde tro, dette var noget ikke ualmindeligt.

Feilberg var en vennsæl mand. Når et menneske duede til noget, var det let for Feilberg at komme ud af det med ham, uanset om de så forskelligt på mange ting, selv de vigtigste. Han kunde nære stærk modvilje mod folk, men det

var aldrig på grund af deres overbevisning, men altid fordi de i deres handling eller optræden krænkede sømmelighed eller god tone, eller hvis de gjorde forsøg på at forvanske sandheden. En virkelig alvorlig overbevisning tog han aldrig nogen ilde op. Han påtrængte aldrig nogen sin fortrolighed, men trængte nogen til at tale alvorligt med ham, var han rede til både at lytte og at råde, og han rådede som den, der har livserfaring.

Han var også en mand med erfaring. Tre gange var han blevet afbrudt i det arbejde, han havde valgt sig, først da private forhold drev ham bort fra hans kære og påskønnede skolegærning i København, hvor han havde en mængde gode kammerater og megen familie. Han tog sin ny gærning som præst i Mellemslesvig op med stor alvor og dygtighed, søgte at lære at forstå ikke blot sine sognebørns sprog, men også deres liv, og nåede videre deri end de fleste. Da han rigtig var dygtiggjort til den gærning, brød krigen atter hans bane over, og for tredje gang tog han fat, dog atter som præst. Så kom sygdommen og afbrød hans præstegærning, men inden den tid var han allerede kommen ind i et arbejde, som gav ham sysselsættelse for resten af hans liv lige til få dage før døden.

Hvad Feilberg var som lærer, da han endnu stod i sin kraft, det kan vi få noget at vide om, når vi ser, at frk. Zahle altid bevarede den tid de virkede sammen i taknemmeligt minde, og at hun i 1865 gærne vilde have knyttet ham til sin skole igen. Den spændstighed, en lærer helst skal have, vandt han vist aldrig igen siden 1864, men han bevarede mange ypperlige læreregenskaber, respekt for arbejdet og ordenssans for blot at nævne to.

Som præst var han aldrig af de glimrende veltalere, så lidt som af dem der trænger sig voldsomt ind på menneskers sjæle. Han var ingen Spurgeon eller Vilhelm Beck. Da han selv havde været stærkt grebet af kristendommen fra sin tidligste ungdom, og på den anden side aldrig havde næret tilbøjelighed til at hænge sig i biting eller formaliteter, kendte han næppe af selverfaring tvivlen og anfægtelsen i sin hårdeste form, og derfor var der vel nok mennesker han ikke kunde hjælpe. Men hans oplevelser og menneskeforståelse hjalp et godt stykke på vej, især når det gjaldt om at bringe

lys ind i sørgende menneskers sjæle, eller når det gjaldt om med mildhed at hjælpe den ind på en bedre vej, der gærne selv vilde men manglede tillid.

Som fortæller kunde han nå nær hen til det fuldkomne. Dette gælder både når han genfortalte eventyr og når han fortalte om sine oplevelser eller hvad han ved læsning havde tilegnet sig. Hans stemme var i den senere tid svag, og havde vist aldrig været kraftig, men hans udtale var så ualmindelig tydelig, at han blev hørt og forstået af store forsamlinger.

Som videnskabsmand har han ydet ypperlige ting både i sin ordbog og i sine skrifter om sagn og folketro. Fremfor alt har han ydet det i sine folkelivsskildringer, som ikke let vil blive overgået. For Feilberg selv var forøvrigt også ordbogen folkelivsskildring i første række; bøjningsslære og lyd-lære tog han med, fordi han følte, det skulde med, men i indsamlingen af det folkelivsskildrende stof af alle arter lagde han sin sjæl ind, og derfor blev det så rigt. Grunden hertil finder vi let, når vi hører en af hans sidste udtalelser herom: „ved at læse Cushings skrifter får man stærkt indtrykket af, at han har æret og elsket folket, hvis søn han er blevet, og mere end nogen har forstået at udtale, skildre det som var folkets inderste liv, dets dybeste følelser. Hvad der kræves for at kunne gøre det, er ikke let at udrede. Som det langt lettere skal jeg henvise til de vanskeligheder, der er for en universitetsdannet mand, der er opvokset i hovedstaden i hele det moderne livs tankegang, følelser, verdensanskuelse, om han for alvor vil prøve på i intim forståelse med bonden at leve hans liv, dele hans håb, hans frygt, hans glæde og sorger med ham. Hvad det kan koste her at være retfærdig, derom ved næppe nogen af de høje herrer i hovedstaden noget, før de selv har gjort forsøget. Mange gange vanskeligere bliver opgaven overfor et fjærntstående naturfolk.“ *Han* havde gjort forsøget, og gennemført det, og han havde gjort det af kærlighed til det folk, der både bor i by og på land og både omfatter bonden og den højlærde. Selv var han hjemme, virkelig hjemme, bægge steder, og derfor kunde han skrive „Dansk Bondeliv“.

HENVISNINGER

- Side
- 8—9. Sønderj. Årb. 1897 s. 165—166.
9—11. Sønderj. Årb. 1897 s. 171—173.
12. Sønderj. Årb. 1895 s. 22.
12. Sønderj. Årb. 1897 s. 174—175.
13—14. Sønderj. Årb. 1895 s. 23.
23. Sønderj. Årb. 1895 s. 28.
23—24. Mellem Flensborg Fjord og Danevirke s. 11.
27—28. Sønderj. Årb. 1895 s. 38.
30—31. Sønderj. Årb. 1895 s. 1—2.
38—39. Dansk Udsyn 1921 s. 200, sml. Dansk Bondeliv I, fortalen.
39. Nord. Månedsskrift 1878, I, s. 157.
39—40. Nord. Månedssk. 1872, I, s. 323—324, 353.
41—42. Nord. Månedsskrift. 1878, I, s. 180—182.
48. Dansk Udsyn 1921 s. 200.
51—52. Sv. Landsm. VI, Sm. medd. s. CXCHIII fig. (lidt forkortet).
53—54. Fra alle Lande XXXV s. 108 fig. = Dansk Bondeliv I s. 1 fig.
54—55. Folkminnen och folktankar 1922. s. 33.
57. Dansk Udsyn 1921 s. 206 fig.
75. Dansk Udsyn 1921 s. 175.
82. Letterst. Tidskr. 1920 s. 147.

I Serien

FOLKETS FØRERE

er hidtil udsendt:

Vilhelm Birkedal. Af Højskoleforstander cand. theol. *Johannes Monrad*. 2. Oplag 1919. 3 Kr. 75 Øre.

Bjørnstjerne Bjørnson. Af Censor *P. A. Rosenberg*. Udsolgt.

C. F. Tietgen. Af Borgmester *Jacob Marstrand*. Udsolgt.

C. Berg. Af Højskoleforstander *Fred. Nørgaard*. 1 Kr. 25 Øre.

Christen Kold. Af Højskoleforstander *H. Begtrup*. Udsolgt.

J. C. la Cour. Af Statskonsulent *K. Hansen*. 1 Kr. 25 Øre.

Om Kong Frederik den Syvende. Af Højskoleforstander *H. Rosendal*. 1 Kr. 35 Øre.

Hans Peter Børresen. Ved Biskop *Chr. Ludwigs*. 1 Kr. 35 Øre.

P. Knudsen. Af Folketingsmand *A. C. Meyer*. 1 Kr. 35 Øre.

Jean Jacques Rousseau. Af Seminarieforsnder *J. Byskov*. 1 Kr. 35 Øre.

Christopher Bruun. Af Højskolelærer *Anders Uhrskov*. 1 Kr. 35 Øre.

Johanne Luise Heiberg. Af Højskoleforstander *Helge Hostrup*. 1 Kr. 35 Øre.

Selma Lagerlöf. Af Højskolelærer Dr. phil. *Marius Kristensen*. Udsolgt.

Henry George. Af Højskoleforstander *Har. Balslev*. 1 Kr. 75 Øre.

Luther. Af Dr. theol. *Alfred Th. Jørgensen*. 1 Kr. 75 Øre.

P. Nielsen, Tystofte. Af Højskoleforstander *P. Andresen*. 1 Kr. 75 Øre.

P. C. Skovgaard og hans Sønner. Af Museumsdirektør *Karl Madsen*. 1 Kr. 75 Øre.

N. F. S. Grundtvig. Af Højskoleforstander *Thomas Bredsdorff*. 2. Oplag 1919. 2 Kr. 65 Øre.

J. Th. Lundbyes Dagbogsoptegnelser. Ved Museumsdirektør *Karl Madsen*. 2 Kr.

Rasmus Rask. Af Professor *Otto Jespersen*. 2 Kr.

J. P. E. Hartmann. Af Kontorchef *Will. Behrend*. 2 Kr.

Rigsdagsmand H. P. Hanssen. Af Højskoleforstander *Fred. Nørgaard*. 2 Kr. 65 Øre.

Præsident Wilson Af Højskoleforstander *Erik Appel*. 3 Kr. 75 Øre.

Niels Lindbergs Liv og Gerning. Af *Martin Kristensen*. 3 Kr.

GYLDENDALSKE BOGHANDEL